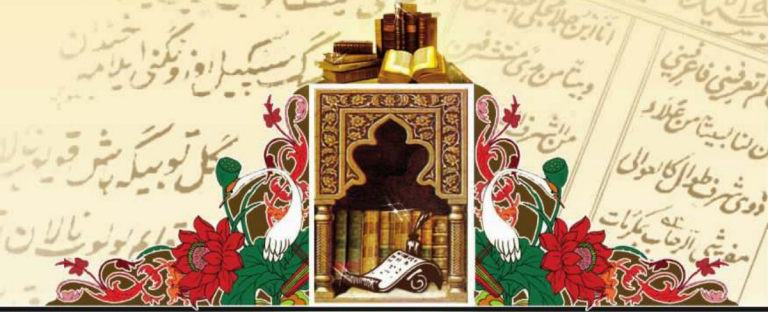
قازاقستان خەلىقتەرى

قاشقىر ياغاچىنى سۇمساق قورۇش سىرى

(ئۇيغۇر خەلق تەمسىللىك چۆچەكلىرى)

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

كلاسسكلار گۈلستانى

قاسسوباغاچنى سۇسساق قورتسىرىدۇ

(ئۇيغۇر خەلق تەمسىللىك چۆچەكلىرى)

پىلانلىغۇچى: مۇرات ئېلى

باش تۈزگۈچى: ئادىل مۇھەممەت

تۈزگۈچى: ئابلىز بەختىيار

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى

شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

تۇزگۇچىدىن

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر كلاسسىكلارنىڭ ئەخلاق - پەزىلەت، تەلىم - تەربىيىنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ يازغان ئەسەرلىرى زامانىنىڭ ئۆتۈشى، كىشىلەر ئالڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن يەنىمۇ ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە. ئۇلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىلغار ئىدىيىلەر، ئەخلاقىي دەۋەتلەر قەدىمكى دەۋردىلا ئەمەس، بەلكى بۈگۈنكى دەۋردىمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بەلگىلىك رول ئويناماقتا. بىز دەۋر قەدىمگە ماسلىشىش، تارىختا ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى ۋە ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئەۋلادلارنىڭ مەنىۋى جەھەتتىن يۈكسىلىشىگە ئىلھام بېرىش مەقسىتىدە، كلاسسىكلار قەلىمىگە مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەر ئىچىدىن دىداكتىك مەزمۇن ئاساسىي ئورۇنىدا تۇرىدىغانلىرىنى تاللاپ «كلاسسىكلار گۈلىستانى» نامىلىق بۇ مەجمۇئەنى تۈزدۇق. دەققىتىڭىزگە سۇنۇلۇۋاتقان «قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇر خەلق تەمسىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ھېكايەتلىك چۆچەكلەر تۇنۇشتۇرۇلدى.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ھەققىدە

ئوسمان ئىسمايىل تارىم

ماقال ـ تەمسىل خەلق ئامما سىنىڭ ئەمگەك ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەپ بېرىدىغان ئوبرازلىق ۋە ئىخچام تىل جەۋھىرى. ئۇ بىر خىل بىلىم قىممىتىگە ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچىگە ئىگە تارقىلىشچان ئەقلىيە سۆز.

ماقال ـ تەمسىل خەلق تىلىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئۇنى ئادەتتە كىشىلەر ئۆز نۇتقىدا دائىم قوللىنىدۇ. ئەمما، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى تىلى ئەمەس، بەلكى خەلق تىلىنىڭ تاۋلىنىپ چىققان مېغىزىدۇر. بىز ئۇنى تىلىنىڭ جەۋھىرى، مېغىزى دېگەندە ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكى تۆت خىل ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتىمىز:

1. ماقال ـ تەمسىل چوڭقۇر مەزمۇنلۇق تىلدۇر. ماقال ـ تەمسىلدىكى چوڭقۇر مەزمۇن ئۇنىڭدا ئىپادە قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىنى ئالساق، ئۇنىڭدا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىل جەريانىدا ھاسىل قىلغان دېھقانچىلىق («يەر ھەيدىسەڭ كۆز ھەيدە، كۆز ھەيدىمىسەڭ يۆز ھەيدە»)، چارۋىچىلىق («ئات يۆتەلسە ئوقۇر

سال، كالا يۆتەلسە پىچاق»)، باغۋەنچىلىك («ئانارنى چۆلگە تىك، ئەنجۈرنى كۆلگە»)، تېبابەتچىلىك («سامساق، ئۇنى يېگەننىڭ تېنى ساق») ھەققىدىكى بىلىملىرى، شۇنداقلا كۈندىلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى («ئايرىلغاننى ئېيىق يەر، بۆلۈنگەننى بۆرە»)، كىشىلىك مۇناسىۋەت قائىدىلىرى («ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى») ۋە ئەخلاقىي كۆزقاراشلار («مېۋىلىك دەرەخنىڭ بېشى تۆۋەن» كەبى كۆلەمدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ خىل بىلىم ۋە تەجرىبىلەر ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن قايتا - قايتا ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، قايتا - قايتا ئىسپاتلىنىپ، بىر خىل مەڭگۈلۈك ھەقىقەتكە ئايلانغان.

2. ماقال - تەمسىل ئوبرازلىق تىلىدۇر. ماقال - تەمسىلنىڭ ئوبرازچانلىقى ــ ئۇنىڭ پىكىرنى ئابستراكت ئۇقۇم، نەزەريىۋى چۈشەنچە ھالىتىدە ئەمەس، بەلكى كونكرېت، ھېسسىي، جانلىق ھالەتتە ئەكس ئەتتۈرۈشىگە قارىتىلغان. مەسىلەن: ماقال - تەمسىللەردە «كىم جىنايەت ئۆتكۈزسە، شۇ جاجىسىنى تارتىدۇ» دېگەن پىكىر «ئوتنى كىم تۆتسا، شۇنىڭ قولى كۆيەر» دەپ، «ھەرقانداق ئىشنى ۋاقتىدا قىلىش كېرەك» دېگەن پىكىر «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوق» دەپ، «ساختا قىياپەتكە كىرىۋالساڭ، ھامان چاندۇرۇپ قويىسەن» دېگەن پىكىر «كۆلەلمىگەن نېمەڭگە ھەجايما» دەپ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنقىسى ئابستراكت خۇلاسە - يەكۈن بولسا، كېيىنكىسى ئوبرازلىق، ھېسسىي شەكىلدۇر. دېمەك، ئۇ پەلسەپىۋى چۈشەنچىلەرنى ئوبرازلىق سۆزلەر ئارقىلىق

كونكرېتلاشتۇرۇپ، كۆز ئالدىمىزدا جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3. ماقال - تەمسىل يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىخچام تىلدۇر. ماقال- تەمسىلنىڭ ئىخچاملىقىغا ئۇنىڭ تۈرمۇش تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يىغىنچاقلاپ ئىپادە قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئىخچاملاش ئىقتىدارى ھەرقانداق ئەدەبىي شەكىلدىن يۇقىرى بولۇپ، ئىنتايىن ئاز سۆز بىلەن ئاجايىپ چوڭقۇر مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن: «ھەق ئېگىلەر سۇنماس»، «ياش تۆككۈچە، مۇشت تۇگ»، «پۇل تاپقۇچە، ئەقىل تاپ» دېگەن ماقاللار كۆپ يىللىق ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ھاسىل قىلىنغان قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ناھايىتى قىسقا سۆزلەر بىلەن ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ھەرىرىنى ئادەتتىكى سۆز بىلەن شەرھلىسەك، نەچچە ئون جۈملە بولۇشى مۇمكىن. ماقال - تەمسىل ئەنە شۇنداق ئىخچام شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇ يەنىمۇ قىسقارتىشقا بولمايدىغان ئەڭ ئاخىرقى چەككە يەتكەن.

4. ماقال - تەمسىل ئاھاڭدار تىلدۇر. ماقال - تەمسىلنىڭ ئاھاڭدارلىقى ـــ ئۇنىڭ قېلىپلاشقان ۋە تۇراقلىق شېئىرىي رىتىمغا ئىگە بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە تۇراق، ۋەزن، قاپىيە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەر كۆركى ـــ ساقال،
سۆز كۆركى ـــ ماقال.

ياخشى سۆز تاشنى يارار،
يامان سۆز باشنى يارار.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ قاپسىيە شەكىللىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئايا‌غ قاپسىيە («يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن، قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن»)، باش قاپسىيە («مېھنەتتىن قاچماي، مىننەتتىن قاچ»)، ئىچ قاپسىيە («ئىش قورالىڭ ساز بولسا، مۇشەققىتىڭ ئاز بولار»)، ئارىلاش قاپسىيە («ئوغاق تۇتۇپ ئاتاڭ قالغۇچە، ئويماق تۇتۇپ ئانا‌ڭ قالسۇن»، «ئېگىلگەنگە ئېگىلگىن بېشىڭ يەرگە تەگكۈچە، كېرىلگەنگە كېرىلگىن بېشىڭ كۆككە يەتكۈچە») شەكىللىرىدە بولىدۇ. ماقال - تەمسىلىنىڭ مۇنداق ئاھاڭدارلىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسان، تارقىلىشى كەڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ماقال - تەمسىل خەلق تىلىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئوبرازلىق، ئىخچام ۋە ئاھاڭدار شەكىلدۇر.

ماقال - تەمسىل بىر مىللەت تىلىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، سۆز ۋە جۈملىلەردە بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىدە ھازىرلىغان بولىدۇ. نۇتۇق پائالىيەتلىرىمىزدىكى ماقال - تەمسىللەر بەزىدە سۆز، بەزىدە سۆز بىرىكمىسى ۋە بەزىدە جۈملە رولىنى ئويناىيدۇ. مەسىلەن: ئەگەر بىز «جەننىڭ قەستى شاپىتۇلدا» دېگەن تەمسىلنى يالغۇز ئىشلەتسەك، ئۇ بىر تولۇق ئايا‌غلاشقان جۈملە

هېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىز ئۇنى مەلۇم بىر جۈملىنىڭ ئىچىگە قويۇپ «جىنىنىڭ قەستى شاپىتۇلدا، ئىكەنلىكى ئېنىق تۇرمامدۇ» دەپ ياكى «جىنىنىڭ قەستى شاپىتۇلدا، دېگەندەك، «ئۇ ماڭا ئەمەس، بەلكى مېنىڭ پۇلۇمغا دوست» دەپ ئىشلەتسەك، ئۇ ھالدا ئۇ جۈملە تەركىبىدە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ كېلىدۇ. ماقال - تەمسىل ئەنە شۇنداق سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىدىكىسى بولىدۇ (مەسىلەن: «پولۇ قورۇشتىن، شورپا سورۇشتىن»)، كۆچمە مەنىدىكىسى بولىدۇ (مەسىلەن: «قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ»)، كەڭ مەنىدىكىسى بولىدۇ (مەسىلەن: «چىقماقنىڭ چۈشمىكى بار، ئالماقنىڭ بەرمىكى»)، ئەكس مەنىدىكىسى بولىدۇ (مەسىلەن: «مۆزلىساڭ مۆزدا يات») ۋە مەنىداشلىرى بولىدۇ (مەسىلەن: «تويغا بارساڭ تويۇپ بار، بەش بالاڭنى قويۇپ بار»، «تويغا بارساڭ تويۇپ بار، بۆز خالتاڭنى قويۇپ بار»)، شۇنداقلا زىت مەنىدىكىلىرىمۇ بولىدۇ (مەسىلەن: «ئاتمىشقا كىرگەن ئاتىدىن ئەقىل سورىما» ↔ «چوڭنىڭ ئەقلىمۇ چوڭ»).

ماقال - تەمسىللەر كۆچلۈك مىللىي خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. بۇنداق مىللىي خاراكتېر ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدە ئەڭ روشەن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: «بەزى ئادەملەر مەلۇم ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى يوقتىپ قويىدۇ» دېگەن بۇ پىكىرنى ئالساق، ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا «ئاش كەلسە ئىمان قېچىپتۇ» دېگەن ماقال بىلەن ئىپادىلەنسە، خەنزۇتىلىدا «和尚见钱经也卖»

(راھىب پۇلنى كۆرگەندە نومنىمۇ سېتىۋېتىدۇ) دېگەن ماقال ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە ئوخشاش بىر پىكىر ئۈيغۇرلاردا ئىسلام دىنى، خەنزۇلاردا بۇددا دىنى ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، بەزى ماقال - تەمسىللەرنى باشقا مىللەتنىڭ تىلىغا ئۆدۈلمۇئۈدۈل تەرجىمە قىلغاندا مەنىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. ئالايلۇق، بىز ئەگەر «جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگەن بۇ تەمسىلنى خەنزۇتىلىغا «鬼魂的企图在桃子上» دەپ تەرجىمە قىلساق، خەنزۇلار بۇنىڭدىن ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەيدۇ. دېمەك، ماقال - تەمسىل مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئۇسۇلى، پسىخىكىسى، ياشاش شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئەخلاق چۈشەنچىلىرى، ئېستېتىك كۆزقاراشلىرى، ئۆرپ - ئادىتى قاتارلىقلارنى ئەڭ ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەدەبىي شەكىلدۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ مىللىي مەدەنىيەتنىڭ كۆزنىكىدۇر.

ماقال - تەمسىل ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز ئىجادىيىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىنتايىن ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇ ئىنسانلارنىڭ قىممەتلىك بىلىم ۋە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئەۋلادمۇئەۋلاد قوللىنىلىپ كېلىنىۋېرىدۇ. مەسىلەن: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن «كىشى ئالەمسى ئىچتىن، يىلقى ئالەمسى تاشتىن»، «ئاش تاتىقى تۇز»، «كېچىكىلىك بىلىك ئارتاماس»، «ئەركەچ گۆشى ئەم بولار، ئۆچكە گۆشى يەل بولار»

دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنلا ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئەۋلادمۇئەۋلاد قوللىنىلىپ، ئۆز پېتى ياكى قىسمەن ئۆزگەرگەن ھالەتتە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ھال ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مىللىي گېنى سۈپىتىدە مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە، يەنە بىر قىسىم قەدىمكى ماقال - تەمسىللىرىمىز ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئۆرپ - ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان. مەسىلەن: «قۇل ياغى، ئىت بۆرى» (قۇل دۈشمەن، ئىت بۆرە)، «ئىم بىلسە ئەر ئۆلمەس» (پارۇل بىلگەن ئەر ئۆلمەيدۇ)، «يەر يۆۋۈزى قازغان، بودۇن يۆۋۈزى بارسۇغان» (يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان، خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسۇغان) قاتارلىق ماقال - تەمسىللەر بۈگۈنكى كۈندە ئىشلىتىلمەيدىغان بولۇپ قالغان. بۇنداق قىسمەن ماقال - تەمسىللەرنىڭ يوقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى ماقال-تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ بىر خىل مۇقەررەر ھادىسە بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەندىزىلىك قانۇنىيىتىدۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىستېمالدىن قالغان بۇنداق ماقال - تەمسىللىرى بىزگە يىراق ئۆتمۈشتىن ئۇچۇر بېرىدۇ. ئۇ بىزگە قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى، تۇرمۇش يولى، تەپەككۇر ئۇسۇلى ۋە ئېتىقاد - چۈشەنچىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال - تەمسىللىرى شەكىل

قۇرۇلۇشى، تۇرۇلۇشى ۋە مەنە ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىز بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ماقال ـ تەمسىللەرنى ئۈچ تۈرگە بۆلەلەيمىز:

1. ماقال. ماقال ـــ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىممەتلىك بىلىملىرى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى بىۋاسىتە ھالدا ئىخچام ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان ئەقلىيە سۆزدۇر. ماقالنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدىكى پىكىر ھايۋانات ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى توغرىدىن ـ توغرا، ئوچۇق ـ ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئالىم بولساڭ، ئالىم سېنىڭكى»، «ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

2. تەمسىل. تەمسىل ـــ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھەرخىل ھادىسە ۋە تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى ھايۋانات ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدىغان كۆچمە مەنىدىكى ئەقلىيە سۆزدۇر. تەمسىلنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا پىكىر ماقاللارغا ئوخشاش بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ، بەلكى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ قىياپەت ـ خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ۋاستىلىك ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن: «قاغا بالام ئاپئاق بالام، كىرپە بالام يۇمشاق بالام»، «توخۇ داڭگال چۈشەر، ئۆچكە جاڭگال» دېگەنلەرگە ئوخشاش. تەمسىللەرنىڭ بەزىلىرىدە ئىپادە قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەمەلىيەتتە شۇ نەرسىلەردە ئەسلا مەۋجۇت بولمىغان ۋە

بولمايدىغان خۇسۇسىيەتلەر بولۇپ، ئۇ پۈتۈنلەي ئىجاد قىلغۇچىلار تەرىپىدىن تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ۋە شۇ نەرسىگە يۈكلەپ قويۇلغان. مەسىلەن: «تۆشۈك يىرتقىتىن كۆلەر، چۆمۈچ قازاندىن» دېگەن تەمسىلدە ئېيتىلغاندەك، تۆشۈكنىڭ يىرتقىنى، چۆمۈچنىڭ قازانىنى مەسخىرە قىلىشى ربئاللىقتا مەۋجۇت بولمايدىغان ئىشلاردۇر. ناھايىتى روشەنكى، بۇنداق تەمسىللەر ئەمەلىيەتتە ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل نەرسىلەرگە قارىتىلغان بولماستىن، ئىجتىمائىي ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قارىتىلغاندۇر. يەنە بەزى تەمسىللەردە ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولغان ئالاھىدىلىكلەر بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ئىت يېنىدا سۆڭەك تۇرماس»، «قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بىراق قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر، تەمسىلنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قىياپىتىنى بايان قىلىش ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت.

3. تەمسىلنىڭ ماقال. تەمسىلنىڭ ماقال ـــ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە ئوخشىتىلغان، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەنى تەمسىل ئارقىلىق ماقال ئىزاھلانغان ئەقلىيە سۆزدۇر. تەمسىلنىڭ ماقال تەمسىل بىلەن ماقالنى ئۆزئارا

بىرلەشتۇرۇشتىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەمسىلدىكىگە ئوخشاش تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىپادە قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى قانداق ھادىسىگە ئىشارە قىلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئوچۇق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «ئالتۇن ئوتتا، ئادەم مېھنەتتە بىلىنەر»، «ئاي تۇنىدە كۆرەك، ئەقىل كۇندە»، «يولۇاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆزىدىن» دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ماقال، تەمسىل ۋە تەمسىللىك ماقاللارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى بۆلەكتىن تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن: «بىلىم — ئەقىل چىرىغى، يوقىتۇر يولۇنىڭ يىرىقى» (ماقال)، «توخۇ داڭگال چۈشەر، ئۆچكە جاڭگال» (تەمسىل)، «ئۆستەڭ يارىشقى تال، قىزنىڭ يارىشقى خال» (تەمسىللىك ماقال). بۇلارنىڭ بىرى ئاساسىي بۆلەك، ئىككىنچىسى قوشۇمچە بۆلەك بولۇپ، قوشۇمچە بۆلەك ئاساسىي بۆلەكنى تولۇقلاش، كۆچەيتىش ۋە جانلاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئىشلەتكەندە ئاساسىي بۆلەكنى ئېلىپ، يارەمچى بۆلىكىنى قالدۇرۇپ قويۇشقىمۇ ياكى ھەر ئىككى بۆلەكنى بىرەك ئېلىشقىمۇ بولىدۇ. يەنە بەزى ماقال ـ تەمسىللەر پەقەت بىرلا بۆلەكتىن تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇمچە بۆلىكى بولمايدۇ. مەسىلەن: «ئالىم بولساڭ، ئالەم سېنىڭكى» (ماقال)، «جىنىڭ قەستى شاپتۇلدا» (تەمسىل)، «قىشنىڭ ئاپتىپى — دۇشمەننىڭ كۆلگىنى» (تەمسىللىك ماقال). ئەلۋەتتە، بۇنداق ماقال ـ تەمسىللەردىكى بىرەر سۆزنىمۇ تاشلىۋېتىشكە

بولمايدۇ.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى مول بولۇپلا قالمايلا، ئۇ يەنە گەۋدىلىك ئەدەبىي شەكىلگە ئىگە. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلىملىرىنى يەكۈنلەپ بېرىش سۈپىتى بىلەن كىشىلەرنىڭ بىلىم قامۇسى ۋە دەرسلىكى بولغان. ئۇ كىشىلەرگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇنۇملۇك ئەمگەك قىلىش ۋە توغرا ياشاش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. كېيىنكى ئەۋلادلار ئالدىنقى ئەۋلادلار تەرىپىدىن يارىتىلغان ماقال - تەمسىللەردىكى بىلىم ۋە قانۇنىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىرىكچىلىك پائالىيەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغان، شۇنداقلا بۇ ماقال - تەمسىللەرنى يەنە ئۆزلىرى ياراتقان يېڭى ماقال - تەمسىللەر بىلەن قوشۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا تارقاتقان. شۇنداق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ بىلىم ۋە تەجرىبىلىرى ماقال - تەمسىل ئارقىلىق ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تارقىلىپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن.

ماقال - تەمسىل خەلق تىلىنىڭ جەۋھىرى بولغاچقا، كىشىلەر ماقال - تەمسىلدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇيلىرىنى دەل جايىدا ئىپادىلەپ بەرگەن. ماقال - تەمسىل كىشىلەرنىڭ سۆھبەت ۋە نۇتۇقلىرىنى ئىنچىكىلىققا، ئوبرازچانلىققا، جانلىقلىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە قىلغان.

ماقال - تەمسىل ئەدەبىي جەھەتتىن گەۋدىلىك تۈسكە ئىگە بولغاچقا، تارىختىن بۇيان نۇرغۇن يازغۇچى، شائىرلار ئۇنىڭدىن پايدىلانغان. بىز ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىلىرىدىن

مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، ئەلىشىر نەۋائىي، ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە مولا بىلال نازىمى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ماقال - تەمسىللەردىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلانغانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلىۋالالايمىز. ئەدەبىياتىمىزنىڭ پېشۋالىرىدىن نىم شېھىت، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، تېيىپجان ئېلىيېۋ، ئابدۇكېرىم خوجا، قەييۇم تۇردى، زوردۇن سابىر قاتارلىقلارمۇ ماقال - تەمسىللەرنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ شېئىرلىرى پىكىرلىرىنى جانلىق ئوتتۇرىغا قويغان، پىرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئېچىپ بەرگەن ھەمدە ئەسەرلىرىنى روشەن مىللىيلىككە ئىگە قىلغان.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ماقال - تەمسىللەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قىممەتلىك مىراس، ئۇ خەلق ھاياتىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىزنى مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى بىلەن تەمىنلەيدۇ، مىللىتىمىزنىڭ يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلىتىنى نامايان قىلىدۇ، مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىكى ئورتاقلىق ۋە پەرقلەر

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ژانىرلىرىدىن بىرى بولغان ماقال ـ تەمسىللەر كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزاق تارىخىي، ئىجتىمائىي تەجرىبىلىرى، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ ئەڭ ئىخچام يەكۈنى بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلقنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتى، دۇنيا قارىشى، پەزىلەتلىرى، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە مىجەز ـ خۇلقى، جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى، تىلەك ـ خاھىشلىرى، ئىلىم ـ پەن ۋە ھۈنەر ـ كەسىپكە بولغان قىزغىنلىقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلەتلىرى، ئەمگەك ۋە ئەمگەكنى سۆيۈش، كوللېكتىپ ۋە كوللېكتىۋىزملىق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى، قىسقىسى، خەلق ئاممىسىنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ماقال ـ تەمسىللەرنى بىز «خەلق بىلىمىنىڭ قامۇسى» دەيمىز.

ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن

ئايرىلالمايدۇ.

ماقال - تەمسىل ھەققىدە تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېلىپ بارمىغاندا، ماقال بىلەن تەمسىلنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىق بىلەن پەرقلەرنى ئېنىق ئايرىيالمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مەن بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ۋە فولكلورشۇناسلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە ئۆزۈمنىڭ ئىزدىنىشلىرىمنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن.

ماقال ـــ ئەمگەكچى خەلقنىڭ قىممەتلىك بىلىملىرى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى بىۋاسىتە ھالدا ئىخچام ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان، بېشىدىن كەچۈرگەن ۋەقەلەرنى يەكۈنلەپ بېرىدىغان، كىشىلەرگە ئۇلۇغ، ئىبرەت بولىدىغان شېئىرىي ئاھاڭدارلىق فورمىسىدىكى ئەقلىيە سۆزدۇر. مەسىلەن: «ئوينىساڭ سۆزلىسەڭمۇ ئويلاپ سۆزلە»، «بىرلەشكەن ئۇزار، بىرلەشمىگەن تۇزار»، «ئىلىملىك نۇر، ئىلىمسىز خور»، «چىقماقنىڭ چۈشمىكى بار، ئالماقنىڭ بەرمىكى.»

تەمسىل ـــ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ھەر خىل ھادىسە ۋە تەجرىبە - ساۋاقلارنى، تۇرلۇك ھادىسىلەرنى، كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان خۇسۇسىيەتلىرىنى ھايۋان ۋە نەرسىلەرنىڭ ھالىتى ئۇستىگە كۆچۈرۈپ ئىپادىلەپ بېرىدىغان كۆچمە مەنىدىكى تەشۋىرىي سۆزلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن: «موزاينىڭ يۆگۈرۈشى سامانلىققىچە»، «چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە،

مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەر»، «توخۇ داڭگال چۈشەر، ئۆچكە جاڭگال.»

يۇقىرىقى تەبىردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ماقال بىلەن تەمسىل ھەم ئورتاقلىققا ئىگە، ھەم ئۆزئارا پەرقلىق بولىدۇ. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

1. ماقال ۋە تەمسىللەردە ئىخچام سۆز ـ جۈملىلەر ئارقىلىق چوڭقۇر مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

1) ھەق ئېگىلەر، سۇنماس.

2) يەر تويمىغۇچە، ئەر تويماس.

3) جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا.

4) ئادەمنى نومۇس ئۆلتۈرەر،
توشقاننى قومۇش.

2. ماقال ـ تەمسىللەردە ئوبرازچانلىق يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئوبرازچانلىق خۇددى باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاشلا ماقال ـ تەمسىللەرنىڭمۇ بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

مەسىلەن:

1) ئوتنى كىم تۇتسا شۇنىڭ قولى كۆيەر.

2) تۆمۈرنى قىزىقدا سوق.

3) تۇلكىنى كۆرەڭلەتكەن يولۇاسنىڭ ھەيۋىسى.

4) پالتا چۇشكىچە كۆتەك ئارام ئاپتۇ.

بۇ ماقال ـ تەمسىللەر تۇرلۇك ئابستراكت پىكىرلەر ئوبرازلىق سۆزلەر ئارقىلىق كونكرېتلاشتۇرۇلۇپ، مەنىنى كۆز ئالدىمىزدا جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ماقال ـ

تەمسىللەردە مانا مۇشۇنداق چوڭقۇر ئىدىيە بىلەن ئوبراز ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ.

3. ماقال - تەمسىللەر قويۇق شېئىرىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، سۆزلەر باش قاپىيە، ئىچكى قاپىيە، ئىياغ قاپىيە، ئارىلاش قاپىيە قاتارلىق شەكىللەر بويىچە قاپىيىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

1) ئويناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە.(باش قاپىيە)

2) ئىش قورالىڭ ساز بولسا، مۇشەققىتىڭ ئاز بولار. (ئىچ قاپىيە)

3) ئەرنىڭ قوتى قورقماسلىقتا،
سۇنىڭ قوتى چوڭقۇرلۇقتا. (ئىياغ قاپىيە)

4) ئېگىلگەنگە ئېگىلگىن، بېشىڭ يەرگە تەگكۈچە،
كېرىلگەنگە كېرىلگىن، بېشىڭ كۆككە يەتكۈچە. (ئارىلاش قاپىيە)

4. ماقال - تەمسىللەر تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن 1 - بۆلىكىدە شەرت - شارائىت بېرىلسە، 2 - بۆلىكىدە نەتىجە ۋە خۇلاسە بېرىلىدۇ، يەنى، بىرىنچىسى ئىگە، ئىككىنچىسى خەۋەر ھالىتىدە تۈزۈلىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ.

مەسىلەن:

1) خەلق قوزغالسا، تۆمۈر مۇنارمۇ گۇم بولىدۇ.

2) ئوغلۇڭ چوڭ بولسا يىگىتلىكىڭنى ئالار،
قىزىڭ چوڭ بولسا چوكانلىقىڭنى.

3) چاشقان ئەرز يازسا، مۇشۇك تەستىقلىماپتۇ.

5. ماقال بىلەن تەمسىل گەرچە ئۆزۈن تارىخىي

دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار باشقا ژانىرلارغا ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. بەزىلىرى يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار ۋە شەكىللەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىسە، بەزىلىرى ئىستېمالدىن قالىدۇ. يەنە بەزىلىرى گەرچە پۈتۈنلەي ئىستېمالدىن قالمىسىمۇ، ئەسلىدىكى مەنىلىردىن ئايرىلىپ، يېڭى مەنە ۋە مەزمۇنغا ئىگە بولغان هالدا قىسمەن ئۆزگەرتىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

1) كۇرەش قىيىن، غەلىبە شېرىن.

2) كىشىنىڭ تامىقىنى يەپ تىلىڭ قىسقىرىدۇ،
كىشىنىڭ سوۋغىسىنى ئېلىپ قولۇڭ قىسقىرىدۇ.

3) كادىر بولساڭ سىلىق بول،
سۆغا چۈشكەن بېلىق بول.

6. ماقال - تەمسىللەردە ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ناھايىتى جانلىق قوللىنىلىپ، كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

1) ئارسلان هۆركىرىسە، ئات ئايىغى كالۋالىشىدۇ.

2) ئۇۋچى قانچە ھىيلە بىلسە،
ئېيىقمۇ شۇنچە ھىيلە بىلىدۇ.

3) پەزىلەتلىك كىشى خۇددى گۆھەردەك،
پەزىلەتسىز كىشى پېتەكتەك.

7. ماقال - تەمسىللەر كۆپىنچە هاللاردا ئىككى بۆلەكتىن تۈزۈلۈپ، مۇكەممەل بىر ئۇيۇ - پىكىرنى بايان قىلىپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

1) يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.
2) توخۇ داڭگال چۈشەر،
ئۆچكە جاڭگال (چۈشەر).
3) تۆمۈرنى دات يەيدۇ،
يۈرەكنى ھەسرەت (يەيدۇ).
4) ياخشىلار تېپىشار ھەر يەردىن كېلىپ،
يامانلار تېپىشەر بىر يەردە تۇرۇپ.

8. ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە خەلق ئېغىر ئەدەبىياتىنىڭ تىل جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى، يەنى جانلىق، ئاممىباب، گۈزەل، دەلمۇدەللىكى، كۈچلۈك سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش خۇسۇسىيەتلىرىمۇ روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن:
1) كۈلەلمىگەن ھالىڭغا ھەجايما.
2) پۇلى ئازنىڭ غېمى ئاز.
3) ئېسىلنىڭ ئوقۇرى ئېگىز.
4) ئات ئايىغىنى تاي باسىدۇ.
5) چۈجىنىڭ شۇملۇقىدىن توخۇنىڭ ئەمچىكى يوق.
دېمەك، ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى يۇقىرىقىدەك ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولۇپ، بۇ جەھەتتە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا، تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە ئېنىق بولغان ئورتاقلىقلارنى ئاجرىتىپ چىقىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى يۇقىرىقىدەك ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە نۇرغۇن پەرقلەرگىمۇ

ئىگە، تۆۋەندە بۇ پەرقلەر ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

1. ماقاللاردا ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىر ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بىلەن تولۇق بېرىلسە، تەمسىلدە ئۇنىڭ ئىشارىسى بېرىلمىدۇ. يەنى ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق دېمەكچى بولغان ئوي - پىكىر ئىشارە قىلىنمىدۇ. مەسىلەن:

1) ئەقىل ياشتا ئەمەس باشتا. (ماقال)

2) ئىلىنىڭ قۇلىقى ئاللىك. (ماقال)

3) موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە. (تەمسىل)

4) قارا توخۇمۇ ئاق توخۇم تۇغىدۇ. (تەمسىل)

2. ماقاللاردا بىلدۈرمەكچى بولغان ئوي - پىكىر ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل، بىۋاسىتە ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ، تەمسىللەردە تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل نەرسىلەرنىڭ قىياپىەت خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ۋاسىتىلىك ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1) يەر ھەيدىسەڭ كۆز ھەيدە،
كۆز ھەيدىمىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە. (ماقال)

2) ئۇيناپ سۆزلىسەڭمۇ، ئويلاپ سۆزلە. (ماقال)

3) چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە،
مۇشۇكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەپتۇ. (تەمسىل)

4) قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ. (تەمسىل)

3. ماقاللاردا بەزى تەبىئىي پەن بىلىملىرى ئىپادە قىلىنسا، تەمسىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلىملىرى ئىپادە قىلىنمىدۇ. تەمسىللەردە ھايۋانات ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرى سۆزلىنىدۇ. بۇ خىل

ئالاھىدىلىكلەر شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىدە بولۇشىمۇ، يوق بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما، مەيلى قاناداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تەمسىلىنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋە قىياپىتىنى بايان قىلىش ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇ تەبىئىي پەن بىلىملىرىنى ئىپادە قىلمايدۇ. مەسىلەن:

1) چىشىم سۈنمىسۇن دېسەڭ تىلىڭنى تارت.
2) سۆزنىڭ پىششىقى ياخشى،
ناننىڭ ئىسسىقى ياخشى.
3) قاغا بالام ئاپئاق بالام،
كىرپە بالام يۇمشاق بالام.

يۇقىرىقى مىسالىلاردىكى تەمسىللەردە ئىپادە قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەمەلىيەتتە شۇ نەرسىدە ئەسلا مەۋجۇت بولمىغان ۋە بولمايدىغان خۇسۇسىيەتلەردۇر. ئۇ پۈتۈنلەي ئىجاد قىلغۇچىلار تەرىپىدىن تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئۈيدۇرۇپ چىقىرىلغان ۋە شۇ نەرسىگە يۈكلەنگەن. «قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق بالام» دېگەن تەمسىلدە ئېيتىلغاندەك قاغىنىڭ ئۆز بالىلىرىنى ئاق، كىرپىنىڭ ئۆز بالىلىرىنى يۇمشاق دېيىشى رېئاللىققا مەۋجۇت بولمايدىغان ئىشلاردۇر. ناھايىتى روشەنكى، بۇنداق تەمسىللەر ئەمەلىيەتتە ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل نەرسىلەرگە قارىتىلغان بولماستىن، ئىجتىمائىي ئادەم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىتىلغاندۇر. شۇڭا بۇنداق تەمسىللەرنى

ئۇدۇل مەنىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي تۈس ئالغان كۆچمە مەنىسى بويىچە چۈشەنگەندىلا، ئۇنىڭ ئەقلىيە تۈسى ئاشكارا بولىدۇ.

4. ماقالالار كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزئارا زىت مەنىدىمۇ كېلىدۇ. بۇنداق ماقالالاردا ئىپادە قىلىنىۋاتقان مەزمۇن بىر - بىرىگە تۈپتىن قارىمۇقارشى بولىدۇ. بىراق تەمسىللەردە ئۇنداق بولمايدۇ. مەسىلەن:

1) ئاتمىشقا كىرگەن ئاتىدىن ئەقىل سورىما.

2) ئەر كىشىگە يەتمىش تۈرلۈك ھۈنەرمۇ ئاز.

2) سۆيمىگەنگە سۈركەلمە.

3) قىزنىڭ سۆيگىنىگە ئىشەنمە، كۆيگىنىگە ئىشەن.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ھەم ئورتاقلىققا ۋە پەرققە ئىگە بولغان مۇھىم بىر ئەدەبىي ژانىر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى، ھاياتلىق پەلسەپە قاراشلىرى، ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىزناللىرى... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان مەزمۇنلار مۇجەسسەملەنگەن. ئەسىرلەر بىر - بىرى بىلەن خوشلىشىپ ئاتوم دەۋرىگە قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقان تەرەققىيات دەۋرىمىزگە كەلگەندىمۇ كۆپلىگەن ئەدەب، سەنئەتكارلىرىمىز ئۆز ئەسىرلىرىدە ماقال - تەمسىللەرنى ئىشلىتىپ ئۆز ئەسىرلىرىنى مۇڭۇپپەقىيەتلىك ھالدا مەيدانغا چىقىرىش بىلەن بىرگە، ئەنە شۇ يول ئارقىلىق

ماقال - تەمسەللىرىمىزنىڭ مەڭگۈ يوقالماسلىقى ۋە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

تۆۋەندە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى ئىچىدىكى ماقاللىق چۆچەكلەردىن بىر قانچىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ خەلقىمىزنىڭ تەمسەللەر بىلەن ماقاللارنى پەرقلەندۈرۈۋېلىشىدا مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۆڭكۈر بولسىمۇ ئۆيۈم ياخشىكەن، ئېيىق بولسىمۇ ئىرىم

قارا‌ۋاسما قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ يۇرتنىڭ تەكلىماكان چۆللۈكىگە يېقىن بىر مەھەللىسىدە، پاسارئاخۇن ئىسىملىك بىر كىشى ياشايدىكەن. يەر تېرىش ئۇنىڭ كەسپى ئىكەن. پاسارئاخۇننىڭ ئىككى قىزى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى مايسىخان، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئايسىخان ئىكەن. بۇ قىزلار ھەر كۈنى قوي - ئۆچكىلىرىنى جاڭگالغا ھەيدەپ بېرىپ باقىدىكەن. كەچلىكى بىر باغلامدىن ئوتۇن يۈدۈپ كېلىشنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ ئىككى قىزنىڭ باققان قوي - ئۆچكىلىرى ھەر تەرەپكە تاراپ كېتىپتۇ. مايسىخان سىڭلىسى ئايسىخاننى ئوتۇن يىغىشقا بۈيرۇۋېتىپ، ئۆزى قوي - ئۆچكىلىرىنى يىغىشقا كېتىپ قاپتۇ. ئايسىخان قويۇق جاڭگاللىقتا ئوتۇن تېرىپ يۈرگىنىدە، پوتۇن بەدىنىنى تۈك قاپلاپ كەتكەن بەھەيۋەت بىر مەخلۇققا ئۇچراپ قاپتۇ. ئايسىخان بۇ مەخلۇقتىن قورقۇپ ھوشىدىن

كېتىپتۇ. بىر چاغدا ھوشىغا كېلىپ «ئۇ مەخلۇق كەتكەن ئوخشايدۇ» دەپ ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىسا، ھېلىقى مەخلۇقمۇ ئايسىخانىنىڭ ئايىغىدا ياتقۇدەك، ئايسىخان ئۇ مەخلۇقنى «ئۇخلاپ قاپتۇ» دەپ پەرەز قىلىپ قاچماقچى بولۇپ، ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. ياتقان مەخلۇقمۇ ئورنىدىن قوپۇپ، ئايسىخانىنىڭ يېنىدىكى بىر باغلام ئوتۇننى يۇدۇپ بىر قولىدا ئايسىخانىنى يېتىلەپ مېڭىپتۇ. ئايسىخان ئامالسىزلىقتىن بىرقانچە قەدەم مېڭىپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. ھېلىقى مەخلۇق ئايسىخان ھوشىغا كەلگۈچە قولىنى سىلاپ، پۇتىنى پۇراپ ئولتۇرۇپتۇ. ئايسىخان ھوشىغا كەلگەندە، يەنە ئوتۇننى يۇدۇپ ئايسىخانىنى يېتىلەپ مېڭىپتۇ. ماڭا ـ ماڭا، گۈگۈم چۈشەي دېگەندە، ئايسىخانىنى ئۆڭسىغا ئېلىپ كەپتۇ.

مايسىخان قوي ـ ئۆچكىلىرىنى يىغىپ بولۇپ، كۈتۈپتۇ، كۈتۈپتۇ، ئايسىخان پەيدا بولماپتۇ، ئانچە ـ مۇنچە ئىزدەپمۇ بېقىپتۇ. داۋاملىق ئىزدەۋەرسە، قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىپ ئۆزىنىڭمۇ ئۆيگە قايتىپ بارالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، قوي ـ ئۆچكىلىرىنى ھەيدەپ قايتىپ كېلىپ، ئاتا ـ ئانىسىغا بولغان ۋەقەنى ئېيتىپ يىغلاپتۇ. ئۇلار يىغلىشىپ ـ قاقشىشىپ، بىرنەچچە كۈن ئىزدىگەن بولسىمۇ قىزىنى تاپالماپتۇ. ئۇچراتقان ئىزغا قاراپ «قىزىمىزنى ئېيىق يەپ كېتىپتۇ» دېگەننى جەزملەشتۈرۈپ، قىزىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ئاتاپ ئەھلى جامائەتكە نەزىر ـ چىراغ بېرىپتۇ.

ئېيىق ئايسىخانىنى ئۆڭكۈرگە ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، سىرتتىن ئوت ـ چۆپ، دەرەخ يوپۇرمىقى قاتارلىق نەرسىلەرنى

ئېلىپ كىرىپ، ئۇستىگە تۆتۈپ يېگەن يۇقايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى سېلىپ ئورۇن راسلاپ ئايسىخانىنى يېتىپ ئارام ئېلىشقا ئىشارەت قىپتۇ. ئايسىخان ئالىلاج چۇشەكتە ئولتۇرۇپتۇ. جان قايغۇسىدا بىرقانچە كۈنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئېيىق سىرتقا چىقىپ كەتكەندە، ئۆڭكۈرنىڭ ئاغزىنى قورام تاشلار بىلەن چىڭ بېكىتىپ قويىدىكەن. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئېيىقنىڭ مۈڭىلىسى ئايسىخانغا كۈندىن - كۈنگە سىلىق تۇيۇلۇشقا باشلاپتۇ. ئايسىخان ئېيىقنىڭ ئۆزىگە خەۋپ يەتكۈزمەيدىغانلىقىغا ئىشىنىپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىنى تازىلايدىغان، سېلىنغان چۇشەكنىڭ ئۇستىدىكى تېرىلەرنى تۈزەشتۈرىدىغان بوپتۇ. ئېيىق تۆتۈپ كەلگەن كېيىك، توشقان... لارنىڭ گۆشلىرىنى بىر تەرەپتىن ئۆزى يەپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئايسىخانغا ئۈزىتىدىكەن، ئايسىخان قولىغا ئالمايدىكەن، قولىغا ئالسىمۇ يېمەيدىكەن. ئېيىق بىر كۈنى ئۆڭكۈردىن چىقىپ كېتىپ، ھايال ئۆتمەي قورۇپ كەتكەن توغراق شاخلىرىنى سۆرەپ كېلىپ، ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىغا تاشلاپتۇ ۋە نەلەردىن تاپقانلىقى نامەلۇم بولغان ئوتى ئۆچمىگەن بىر چۇچۇلىنى ئېلىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئايسىخاننىڭ يېڭى تۈرمۇشى باشلىنىپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى ئۆڭكۈرنىڭ ئالدىغا ئوت يېقىپ، ئېيىق تۆتۈپ كەلگەن ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرىنى پارچىلاپ، ئوتقا قاقلاپ پىشۇرۇپ يەپتۇ. ئېيىقمۇ بارا - بارا پىشىق گۆشنى يېيىشكە ئۆگىنىپ قاپتۇ. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئايسىخان ئىشارەت قىلسا ئېيىق چۇشىنىدىغان، ئېيىق ئۆز ھەرىكىتى بىلەن

ئايسىخانىنىڭ دېگەنلىرىگە ماقۇللۇق قايتۇرىدىغان بوپتۇ. ئېيىق ئايسىخانغا پەقەت دىل ئازار قىلمايدىكەن. ئاخىر ئايسىخان ئېيىقنىڭ خوتۇنى بولۇپ قاپتۇ. ئايسىخانىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى تىتىلىپ تۆگەپتۇ. ئۇستىخانلىرى يوغىناپتۇ. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك قاپلاپ كېتىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ. ئايسىخان ئېيىقتىن ھامىلدار بولۇپ ئىككى بالا تۇغۇپتۇ. ئېيىق ئايسىخانغا ئامراق، بالىلىرىغا كۆيۈمچان ئىكەن. ئۇ بالىلىرىنى ئوينىسۇن دەپ، ئاق - سېرىق تاشلارنى ئەكىرىپ بېرىدىكەن. ئايسىخان بۇ تاشلارنىڭ ئاقلىرىنى كۆمۈش، سېرىقلىرىنى ئالتۇن دەپ پەرەز قىلىدىكەن. بالىلىرى بىلەن ھېلىقى ئاق - سېرىق تاشلارنى يۇمىلىتىپ ئوينىتاپ ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىشسا، بالىلىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە گەپكە كىرىپتۇ، چوڭ بوپتۇ. ئايسىخانمۇ ئېچىلىپ - يېيىلىپ بالىلىرى بىلەن ناھايىتى خۇشخۇي ئۆتىدىكەن، بەزىدە ئېيىقمۇ ئايسىخان ۋە بالىلىرىغا قوشۇلۇپ ئوينىشىپ كېتىدىكەن.

ئېيىقمۇ بارا - بارا ئۆڭكۈرنىڭ ئاغزىنى تاقاپ قويمايدىغان بوپتۇ. بىر كۈنى ئايسىخان بالىلىرىنى يېتىلەپ جاڭگالغا كىرىپتۇ. ئەتراپ چىمەنلىك ۋە تىنچ ئىكەن. ئۇ ئاتا - ئانىسىنى، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيىنى، يۇرتىنى، قەدىرلىك ھەدىسىنى سېغىنىپ بەھوش بوپتۇ ۋە بالىلىرىنى يېتىلەپ ئۆڭكۈرگە قايتىپتۇ.

ئۇ بالىلىرىنى ئۇخلىتىپ قويۇپ دۆڭگە چىقىپ قارىغانىكەن، ئېيىق كۆرۈنمەپتۇ. ئايسىخان پۈرسەتنى

غەنىيمەت بىلىپ قېچىپ كېتىپتۇ. بىر كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىغا كەپتۇ. ئۆيدىكىلەر ئاۋۇال ئۇنى ئادەم ئېيىقى ئىكەن دەپ قورقۇشۇپتۇ. كېيىن ئۇزىنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئۇيگە ئېلىپ كىرىپتۇ. دادىسى بازاردىن كىيىم - كېچەك ئېلىپ كېيدۈرۈپتۇ. ئانىسى ئۇنىڭ باش - كۆزىنى تاراپتۇ. ئاتا - ئانىسى ئايىخاندىن يىرگەنمەيدىكەن. بىراق ئاچىسى مايىسخان ئۇنى ياخشى كۆرمەپتۇ. ئاخشىمى ئاچام بىللە ياتاي دەپ يالۇزىسىمۇ ئۇنىمايدىكەن. قېشىغا يېقىنىراق كەلسە يىرگىنىدىكەن، ھەتتا تارغىقدا بېشىنى تاراپ قويغانلىقى ئۈچۈن، تارغىقنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ. بىرەر ئىشقا ياردەملەشمەكچى بولسا «قازاننى چېقىۋېتىدۇ، قاپاقنى ئۆرۈۋېتىدۇ» دەپ يېقىن يولاتمايدىكەن.

ئېيىق كەچتە ئۆڭكۈرگە كېلىپ، ئىككى بالىسىنىڭ يىغلاپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايىسخاننى تاشقىرىغا چىققان ئوخشايدۇ دەپ، ئىز پۇراپ خېلى بىر يەرلەرگىچە بېرىپتۇ. ئاخىر تاپالماي قايتىپ كېلىپ، بالىلىرىغا كاۋاپ پىشۇرۇپ بېرىپ گوللاپتۇ. ياتار چاغدا بۇ بالىلار توختىماي يىغلاۋېرىپتۇ. تاڭ ئاتقاندا ئېيىق بالىلىرىغا يېمەكلىكلەرنى تەييارلاپ بېرىپ، يەنە شۇ ئىزنى پۇراپ ئايىسخاننى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. ماڭا - ماڭا ئايىسخان تۇغۇلۇپ ئۆسكەن كەنت ئىچىگە كېلىپ، ئايىسخاننىڭ ھويلىسىنىڭ يېنىدىكى دۆڭگە چىقىپ ماراپ ئولتۇرۇپتۇ. كەچ كىرەي دېگەندە، يەنە قايتىپ كېتىپ بالىلىرىغا قاراپتۇ. ئېيىق بالىلىرىنىڭ يىغىسىغا چىدىماي ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپتۇ. ئېيىق ئەتىسى ئايىسخاننى

يەنە ئىزدەپ مېڭىپتۇ. قارىسا بالىلىرى ئەگىشىپ كېلىۋاتقۇدەك. ئېيىق ئىما ـ ئىشارەت بىلەن بالىلىرىنى قايتۇرماقچى بوپتۇ، بالىلىرى يىغلاپ قايتقىلى ئۇنىماپتۇ. ئېيىق ئىككى بالىسىنى بوينىغا مىندۈرۈپ كېلىپ، ھېلىقى دۆڭگە چىقىپ ئولتۇرۇپتۇ. بالىلار قىرقىرىشىپ يىغلاۋېرىپتۇ. ئىككى ھەپتىدىن بېرى بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغان ئايسىخان ئاستا ھويلىسىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ بالىلىرىنى ئىشارەتلەپتۇ. بالىلىرى يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئانىسىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئېتىپ بەھوش بولۇپ كېتىپتۇ.

ئېيىقمۇ ئاستا كېلىپ، ئايسىخاننىڭ پۇتلىرىنى پۇراپ، قوللىرىنى سىلاپ، كۆزلىرىدىن ياشلار تۆكۈپتۇ. پاسارئاخۇن ئېيىقنى قوغلۇۋەتمەكچى بولۇپ، ئىشىك ئالدىغا گۈلخان يېقىپ چوچۇلە ئېتىپتۇ. ئېيىق ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەي، غىڭشىپ كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ تۇرۇۋېرىپتۇ. مايسخان ئېيىقنى كۆرۈپ، قورقمىدىن ھويلىغا كىرىۋېلىپ ھەدەپ ئايسخانىنى تىللىغىلى تۇرۇپتۇ.

ئاتا ـ ئانىسىنىڭمۇ ئايسىخانغا نىسبەتەن كۆڭلى سەل سوۋۇپتۇ. ئۇ كۆنى ئايسىخان يەنە ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئېيىقنى قايتۇرۇپتۇ. ئېيىق ئىككى بالىسىنى بوينىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ يىغا ـ زار ئىچىدە كېتىپ قاپتۇ.

ئايسخان ئۆيگە كىرسە ھېچكىم ئۇنىڭغا گەپ قىلماپتۇ.

ـــ بۇ ھايۋاننىڭ خوتۇنى ھەممىزنى ئېيىق ـ يولۋاسلارغا يەم قىلىدىغان بولدى. ئىككى كۈچۈكمۇ بار ئىكەن تېخى، ئەمدى بىز قانداق قىلارمىز؟ ـــ دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ

هويلىنى بىر ئاپىتۇ. ئايسىخان بەكمۇ خورلۇق ھېس قىلىپ هويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئېيىق ئىككى بالىسىنى يېتىلەپ، ھېلىقى ئاق، سېرىق تاشلاردىن بىر قانچىنى ئېلىپ يەنە كەپتۇ. تاشلارنى پاسارئاخۇنۇنىڭ ئىشىك ئالدىغا تاشلاپ قويۇپ، يىراقراق بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئىككى بالىسى بۇرۇنقىدىنمۇ ئۇنلۇك ئاۋازدا يىغلاشقىلى تۇرۇپتۇ، ئايسىخان بىر تەرەپتىن بالىلىرىنىڭ نالە قىلىپ يىغلىشىغا، يەنە بىر تەرەپتىن ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ خورلىشىغا چىداپ تۇرالماي، ئېيىق ئېرى بىلەن بالىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كېتىپ قاپتۇ. پاسار ئاخۇن ئېيىقنىڭ تاشلاپ قويۇپ كەتكەن تاشلىرىنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش ئىكەنلىكىنى تونۇپ، سەبىتىپ خەجلەپ ئۆمرىنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈپتۇ. ئايسىخان شۇنىڭدىن كېيىن قايتىپ كەلمەپتۇ. «ئۆڭكۈر بولسىمۇ ئۆيۈم ياخشى ئىكەن، ئېيىق بولسىمۇ ئېرىم ياخشى ئىكەن» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن[1].

شاهنى گاداي قىلغانمۇ، گادايىنى شاه قىلغانمۇ خوتۇن

بۇرۇنقى زامانىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. بۇ پادىشاھ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، يۈزىدە تۈكى يوق، ئەتراپىدا پۈتى يوق بىر تېرىنى ئېسىپ قويۇپ: «كىمكى بۇنىڭ نېمىنىڭ تېرىسى

[1] «قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى.
ئېيتىپ بەرگۈچى: پانىمخان خاتىرىلىگۈچى: دىلشات ئابلىز

ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرسە، تەلەپ قىلغان نەرسىسىنى بېرىمەن، ئەگەر پادىشاھلىقىمنى تەلەپ قىلسىمۇ ئايىمايمەن» دېگەن ئېلانىنى يېنىغا چاپلاپتۇ. نۇرغۇن كىشىلەر كېلىپ تەلەي سىناپ بېقىپتۇ - يۇ، نېمە تېرىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلمەي، كەلگەن يولى بىلەن قايتىپتۇ. بۇ شەھەردە بىر قەلەندەر بار ئىكەن. قەلەندەر كېلىپ بىر قاراپلا: «بۇرگە تېرىسى» دەپتۇ.

— سەن ئۇنۇڭدىكى، — دەپتۇ پادىشاھ، — قېنى نېمە تەلىپىڭ بار؟

شۇ ئەسنادا پادىشاھنىڭ نىگارىنۇ ئىسىملىك بىر نارەسىدە قىزى پەيدا بولۇپ قاپتۇ.

قەلەندەرنىڭ كۆزى قىزغا چۈشۈپتۇ.

— مۇشۇ قىزنى تەلەپ قىلىمەن، — دەپتۇ قەلەندەر.

پادىشاھ بۇ تەلەپنى ئاڭلاپ تۇرۇپلا قاپتۇ. ۋەزىر:

— ۋەدىسىدە تۇرماسلىق پادىشاھنىڭ ئىشى ئەمەس، — دەپتۇ.

پادىشاھ: «قىزىمنىڭ مەيلى بولسا بەردىم» دەپ بولغۇچە، قىزى «دادام بەرگەن بولسا تەگدىم» دەپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئاچچىقى كېلىپ: «قىز بالىنىمۇ باقامدۇ كىشى» دەپ قەلەندەرگە قوشۇپ قويۇپتۇ. قەلەندەرنىڭ يېتىپ - قوپىدىغان جايى زاراتگاھلىقتىكى كۆمگەن جەسەتلەر چىرىپ ئۆڭكۈرگە ئايلانغان گۆرلەرنىڭ بىرى ئىكەن. قەلەندەر: «بۇ پادىشاھنىڭ قىزى تۇرسا، گۆرگە ئەكىرسەم قانداق بولار؟» دەپ ئويغا پېتىپتۇ. بۇنى سەزگەن مەلىكە نىگارىنۇ: «سىز قانداق

جايدا ياتسۇنز، مەنمۇ ئاشۇ جايدا ياتىمەن» دەپتۇ. قەلەندەر مەلىكىنىڭ دېگىنىدىن چەكسىز خۇشاللىنىپ، نىگارىنۇنى گۆرگە ئەكىرىپ يېتىشقا زورلاپتۇ.

— مەن، — دەپتۇ نىگارىنۇ، — بۇ يىل توققۇز ياشقا كىردىم، ھازىرچە سىزنىڭ تەلىپىڭىزنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمايمەن. ئالدىرىسىڭىز بەش يىل، ئالدىرمىسىڭىز ئالتە يىل تاقەت قىلىڭ.

قەلەندەر نىگارىنۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ، ئۇخلاپ قاپتۇ. نىگارىنۇ ئۇخلىماي ئولتۇرۇپ، ئۇگەنگەن ھۇنىرىنىڭ ھەممىسىنى چىقىرىپ كەشتىلىك رومالدىن بىرنى تىكىپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە قەلەندەرگە: «بۇ رومالنى بىر مىڭ بىر دىنارغىمۇ ساتمايسىز، توققۇز يۈز توقسان توققۇز دىنارغىمۇ ساتمايسىز، مىڭ دىنارغا سېتىپ يوتقان - كۆرپە، بىر قازان، ئىككى تاۋاق، ئىككى قوشۇق، ئۈن، ياغ، گۆش، مەشۇت يىپ، ئازراق گەزلىمە قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ كىرىڭ» دەپتۇ. قەلەندەر نىگارىنۇنىڭ دېگەنلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپتۇ.

نىگارىنۇ قەلەندەرگە ئۆز قولى بىلەن ئاش ئېتىپ بېرىپ، قورسىقىنى تويغۇزۇپ ياتقۇزۇپتۇ. ئۆزى يەنە ئۇخلىماي كەشتە تىكىپتۇ. كەشتە تىكىۋېتىپ، ئەتىسى دادىسىنىڭ ئۆيىگە يەمەن شەھىرىنىڭ شاھزادىسى داستىخان كۆتۈرۈپ كېلىدىغانلىقىنى ئېسىگە ئاپتۇ. ئەتىگەندە قەلەندەرگە بۈگۈنكى رومالنى ئىككى مىڭ دىنارغا سېتىشنى، شاھزادە سۈيەت كىيىنگەن بىر يىگىتكە ساتماسلىقنى ئالاھىدە تاپىلاپتۇ. قەلەندەر مەلىكە نىگارىنۇنىڭ دېگىنى بويىچە

رومالنى شاھ سۈپەت كىينىگەن يىگىتكە ساتقىلى ئۇنىماپتۇ. شاھزادە باشقا بىر يىگىتكە پۇل بېرىپ، ئىككى مىڭ دىنارغا ئالغۇزۇپتۇ. قولىغا ئېلىپلا رومالنى نىگارىنۇنىڭ تىككەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ ھەمدە قەلەندەرنىڭ ئارقىسىغا ئادەم ئەگەشتۇرۇپ قويۇپتۇ. ئەگەشتۇرۇپ قويغان ئادەم يەمەن شاھزادىسىگە قەلەندەرنىڭ زاراتگاھلىقتىكى بىر كونا گۆرگە كىرىپ كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىپتۇ. يەمەن شاھزادىسى زاراتگاھلىققا بېرىپ گۆرنىڭ ئاغزىغا كەپتۇ. بۇ چاغدا قەلەندەر بازارغا ئوزۇق - تۈلۈك سېتىۋالغىلى كەتكەنكەن. يەمەن شاھزادىسى بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ نىگارىنۇنى «ئارقامدىن ماڭساڭ ماڭسەن، ماڭمىساڭ بېشىڭنى تېنىڭدىن جۇدا قىلىمەن» دەپ قورقۇتۇپ ئېلىپ قېچىپتۇ. قەلەندەر گۆرگە كەلسە نىگارىنۇ يوق، گۆرنىڭ ئۈستىدىكى ئات تۇيىقىنىڭ ئىزىلا تۇرغۇدەك. قەلەندەر نىگارىنۇنى ئىزدەپ يولغا چىقىپتۇ.

يەمەن شاھزادىسى نىگارىنۇنى ئېلىپ ئۇچ كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، بىر لەشكەرگە كەپتۇ. نىگارىنۇ شاھزادىگە:

— ھارغانسىز، ئاچقانسىز، مەن سىزگە ئۆز قولۇم بىلەن ئاش ئېتىپ بېرەي، — دەپ بىر قازان سۈيۇقئاش ئېتىپتۇ، — شاھزادە ئاش ئىچىۋاتقان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر پارچە خەت يېزىپ خىمىرنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ، نان قىلىپ ئوچاقتا يېقىپتۇ ھەمدە لەشكەرچىنىڭ خوتۇنىغا: «بۇ نانىنى ئېرىمگە بېرىڭ، ئامانەت چوقۇم ئىگىسىگە تەگسۇن، ئەگەر ئامانەتكە خىيانەت قىلسىڭىز، قىيامەتتە تۆمۇر تىرنىقىم سىزنىڭ

ياقىڭىزدا» دەپتۇ.

ـــ ئامانتىڭىزنى تەگكۈزۈشۈم ئۇچۇن، ئارقىڭىزدىن قوغلاپ كېلىدىغان ئېرىڭىزنىڭ نىشانىسىنى ئېيتىپ بەرسىڭىز، ـــ دەپتۇ لەڭگەرچىنىڭ خوتۇنى.

ـــ ئېرىمنىڭ، ـــ دەپتۇ نىگارىانۇ، ـــ ئۆتۈكىگە ياماق سېلىنغان. سانىسىڭىز ھەربىر پاي ئۆتۈكىگە سېلىنغان ياماق يەتمىشتىن كەم ئەمەس. چاپىنىنىڭ جۇللۇقىدىن بېشىدىن بىر تاغار تېرىق تۆكسە، يەرگە چۈشمەي ھەممىسى مازنىڭ ئارىسىدا قالىدۇ. ئۇزى يولدا ماڭسا، كېپىشىنىڭ ئاۋازى ئۆيدىكى ئوچىقىڭىزنىڭ ئىچىدە ئۇنلەيدۇ.

ـــ نىشان ئېنىق بولدى. ئامانتىڭىزنى چوقۇم قولغا تەگكۈزىمەن، ـــ دەپتۇ لەڭگەرچىنىڭ خوتۇنى.

يەمەن شاھزادىسى نىگارىانۇنى ئېتىنىڭ ئارقىسىغا مىندۈرۈپ، لەڭگەردىن يولغا چىقىپ ئانچە يىراقلىماستا، لەڭگەرچىنىڭ ئوچىقى تەۋرەشكە، نانلىرى تۆكۈلۈشكە باشلاپتۇ.

لەڭگەرچىنىڭ خوتۇنى مەلىكىنىڭ ئېرى كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ تۇرۇشىغا، ئىشىك تۆۋىدىن «ھەق ئىللەلا، ئاشقىنىڭ قەدىمى يەتتى، بالانىڭ قەدىمى يەتمىسۇن» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. لەڭگەرچىنىڭ خوتۇنى مەلىكىنىڭ ئارىسىغا خەت سېلىپ ياققان نېنىنى ئېلىپ چىقىپ: «مانا بۇ سىزنىڭ ئامانتىڭىز» دەپ تاپشۇرۇپتۇ. قەلەندەر نانىنى سۇندۇرغانىكەن، ئارىسىدىن خەت چىقىپتۇ. خەتتە: «سىز يوق چاغدا، يەمەن شاھزادىسى مېنى ‹بېشىڭنى ئالىمەن›، دەپ

قورقۇتـۇپ ئـبلىپ قـاچتى. سـىز مېـنى مۇشـۇ يـول بىلـەن ئـىزدەپ، پـات پۇرسـەتتە يەمـەن شاھزادىسـىنىڭ قولىدىـن قۇتقـۇزۇپ چىقمىسـىڭىز، قىيامەتتـە تـۆمۈر تـىرنىقىم سـىزنىڭ يـاقىڭىزدا» دېيىلگـەنىكەن. قەلـەندەر: «نىگـارىنۇنى قولۇمغـا چۈشۈرمىگـۈچە بېلىمـىنى يەشـىمەيمەن، كـۆز يۇمـۇپ ئۇخلىمايمـەن» دېگەن قەسـەمنى قىلىـپ يولغا چىقىپـتۇ ـ دە، خەتـەرلىك بولسـىمۇ، يولنـىڭ يېقىـنى بىلـەن مېڭىپ يەمـەن شەھىرىگـە شـاھزادىدىن ئـۇچ كـۈن بـۇرۇن يېـتىپ بېرىپـتۇ. شەھەر ئايلىنىپ بىر پاكار ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ قاپتۇ. بۇ بىر تۈل خوتۇننىڭ ئۈيى ئىكەن. قەلـەندەرنىڭ شەپىسى بىلـەن تـۈل خوتۇننـىڭ ئوچىقـى جـالاقلاپ، ئوچـاقتىكى نـانلىرى تۆكۈلگـىلى تۇرۇپـتۇ. تـۈل خوتـۇن «بـۇ نېمـە ئىشـتۇ» دەپ تۇرۇشـىغا، ئىشـىك ئـالدىدا «هـەق ئىللـەللاھ» دېگـەن ئـاۋاز ئاڭلىنىپتۇ.

تۈل خوتۇن ئىشىك ئالدىغا چىقىپ چاچ ـ ساقاللىرىنىڭ ئۆسـۈپ كەتكـەنلىكىدىن، كـىيىم ـ كېچـەكلىرىنىڭ جۇللۇقىدىن ئادەمىنىڭ قورققۇسى كەلگۈدەك بىر قەلـەندەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ.

ـــ هـەي قەلـەندەر، ـــ دەپـتۇ تـۈل خوتـۇن، ـــ سـەندە قانداق سىر بار؟ شەپەڭ ئاڭلىنىپ بولغۇچە ئۆيۈمدىكى ئوچاق جالاقلاپ، نانلىرىم تۆكۈلگىلى تۇردى.

ـــ مەن سىرلىق ئادەم ئەمەس، مەن شەھىرى بەر بەردىن كـەلدىم. بىـر ئامـال قىلىـپ مۇشـۇ شـەھەرنىڭ شاھزادىسـى ئېلىپ قاچقان خوتۇنۇمنى تارتىۋېلىشتىن باشقا ئىشىم يوق.

ـــ ئۇنداق بولسا، ـــ دەپتۇ تۇل خوتۇن، ـــ ئىشلىگۈل ئىكەن، مەن قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەم قىلاي. سەن بازاردىن ئۇپا، ئەڭلىك، سوپۇن، گۈگۈت، تۈگمە، مونچاق قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ كېلىپ، بۇ نەرسىلەرنى كىچىكرەك بىر ساندۇققا جايلاشتۇرۇپ، چارباغنىڭ ئەتراپىغا ئېلىپ بار، ئاۋازىڭنى بارىچە «ئۇپا ـ ئەڭلىك ئېلىۋېلىڭلار! گۈگۈت ئەرزان، سوپۇن بەلەن» دەپ توۋلا. شۇنداق قىلساڭ، مەقسىتىڭ ھاسىل بولۇشى مۇمكىن.

ئاڭغىچە شاھزادىمۇ قايتىپ كەپتۇ. نىگارىبانۇغا نىكاھ ربسالىسى ئوقۇتۇش تەلىپىنى قويغانىكەن، نىگارىبانۇ قوشۇلماي مۇنداق دەپتۇ:

ـــ مەن تېخى كىچىك، ئالدىرىسىڭىز ئالتە يىلدىن كېيىن، ئالدىرمىسىڭىز يەتتە يىلدىن كېيىن نىكاھ ئوقۇتايلى، مەن ھامان سىزنىڭ، مەنمۇ شاھنىڭ قىزى، دادام مېنى كىچىك چېغىمدا قىرىق كېنىزەكنى ھەمراھ قىلىپ چارباغدا باققان، ماڭىمۇ چارباغ تەييارلاپ بېرىڭ، كېنىزەك قوشۇپ بېرىڭ.

يەمەن شاھزادىسى نىگارىبانۇنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپتۇ. نىگارىبانۇ بىر كۈنى چارباغدا تۇرۇپ، قەلەندەر سۈپەتلىك ئېرىنىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. «گۈگۈت ئەرزان، سوپۇن بەلەن» دېگەنلىرىنمۇ ئاڭلاپتۇ. كېنىزەكلىرىدىن بىرنى چىقارتىپ بىر قۇتا ئۇپا ئالدۇرۇپ كىرىپتۇ. بىرەدىن كېيىن ئۇپىسىنى تۆكۈۋېلىپ، يازغان خېتىنى بىكارلانغان قۇتىغا سېلىپ يەنە بىر كېنىزەكتىن چىقارتىپ بېرىپتۇ. قەلەندەر

كېنىزەك كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇتىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ قارىسا، قۇتىدا بىرقانچە تىللا، بىر پارچە خەت تۇرغۇدەك.

خەتتە: «سەن بۇگۈن مەن چىقارتقان تىللاغا بازاردىن ئىككى ئات سېتىۋېلىپ، قاراڭغۇ چۈشكەندە چارباغنىڭ يېنىدىكى تامنىڭ تۆۋىدە مېنى ساقلاپ تۇر، مەن چىقىمەن، بىرگە قاچمىز» دېيىلگەنىكەن. قەلەندەر نىگارىنۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئات ئېلىپ كېلىپ، ئاتنىڭ تىزگىنىنى بىلىكىگە باغلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ.

بۇ شەھەردە كىشىگە ئارام بەرمەيدىغان بىر قاراقچى بار ئىكەن. ئۇ كېچىسى ئوغرىلىق قىلىشنىڭ ئېپىنى تاپالماي يۈرۈپ، چارباغنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ، قەلەندەرنىڭ يېتىپ ئۇخلاپ قالغان يېرىگە كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بىر ئادەم ئىككى ئاتنىڭ تىزگىنىنى بىلىكىگە باغلاپ ئۇخلاپ يېتىۋېتىپتۇ. قاراقچى ئاتنىڭ تىزگىنىنى كېسىپ بولۇپ تۇرۇشىغا، تامنىڭ ئىچىدىن ئاتقان بىر بوغچا يېنىغا چۈشۈپتۇ. «تەڭرىنىڭ ماڭا نېسىپ قىلغىنى مۇشۇ بولسا كېرەك» دەپ قولىغا ئېلىپ تۇرۇشىغا بىر قىز تامدىن سەكرەپ چۈشۈپتۇ، چۈشۈپلا «ئاتقان مەن» دەپتۇ. قاراقچىمۇ زۇۋان ئاچماي ئاتقا مىنىپ، قىزنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپتۇ. بىر دەريا بويىغا كەلگەندە تاڭ ئېتىپتۇ، قارىسا ئاتتىكى ئېرى ئەمەس. «ئەمدىغۇ مېنىڭ بولدۇڭ» دەپتۇ قاراقچى نىگارىنۇنىڭ ھەيرانلىق قىياپىتىگە قاراپ.

ـــ شەرتىم بار، ـــ دەپتۇ نىگارىنۇ، ـــ ئاشۇ كۆرۈنگەن

تاغنىڭ تۆۋىگىچە ئات بىلەن تەڭ يۈگۈرۈپ بارالىساڭ، مەن ساڭا ئۆزۈمنى قوبۇل قىلىمەن. ئەگەر يېرىم يولدا هېرىپ قالساڭ، سەن ياتقان يېرىڭدە قېلىۋېرىسەن، مەن ئاتنى مىنىپ كېتىۋېرىمەن.

قاراڭچى نىگاربانۇنىڭ چاپتۇرغان ئېتى بىلەن تەڭ يۈگۈرۈپتۇ. يېرىم يولغا بارغاندا نىگاربانۇ ئېتىنى ئاستىلىتىپ، قاراڭچىنى قامچىلاشقا باشلاپتۇ. ئاتقا دەسستىپتۇ، ئاخىر قاراڭچى بەهوش بولۇپ هالىدىن كېتىپتۇ. نىگاربانۇ قاراڭچىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ كىيىپ قاراڭچى ئىسكەتىدە ياسىنىپ بىر ئاتنى مىنىپ، بىر ئاتنى يېتىلەپ يولغا راۋان بوپتۇ. بىر شەھەرگە بېرىپ ئىككى ئاتنى سېتىپ، پۇلىنىڭ يېرىمىغا مال، يېرىمىغا دۇكان ئېلىپ سودىگەرچىلىك قىلىشقا باشلاپتۇ. نىگاربانۇنىڭ سودىگەرچىلىك قىلىۋاتقانلىقى بىر ھەپتە ئىچىدىلا شەھەر پادىشاھىنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى مەقسەتلىك هالدا شەھەر ئايلىنىپ نىگاربانۇنىڭ دۇكىنىغا كەپتۇ. بىر قاراپلا نىگاربانۇغا ئاشىقى بىقارار بوپتۇ. ئاستا بېرىپ يېنىدا ئولتۇرۇپ: «مەن سىزگە كۆيۈپ قالدىم. خالىسىڭىز ئوردامغا كىرىپ، خانىشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالسىڭىز، بىر ئۆمۈر بەخت ئىچىدە ياشايتتىڭىز» دەپتۇ.

ـــ بولىدۇ، ـــ دەپتۇ نىگاربانۇ، ـــ ئاڭلىسام سىزنىڭ قىرىق خوتۇنىڭىز بارمىش، ئاشۇلار رازى بولسا مەن سىزگە تېگەي.

پادىشاھ ئەتىسى كىيىپ خوتۇنلىرىنىڭ رازى

بولغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

ـــ ئۇنداقتا، ـــ دەپتۇ نىگاربانۇ، ـــ مېنىڭ ئۈچ تۇرلۇك تەلىپىم بار، قايسى كۈنى ئۈچ تەلەپنىڭ ھەممىسى ئورۇندىلىپ بولسا، بىزنىڭ تويىمىز ئاشۇ كۈنى بولسۇن. بۇ شەرتلەرنىڭ بىرىنچىسى، مېنىڭ بىلەن قوشۇپ قىرىق بىر خوتۇننى تاپىنىدىن چوققىسىغىچە ئوخشاش كىيىندۈرىسىز. ئىككىنچىسى، ئوخشاش كىيىندۈرگەندىن كېيىن قىرىق خوتۇننىڭ قايسىسى چوڭى، قايسىسى كىچىكى، قايسىسىنى بۇرۇن ئالغان، قايسىسىنى كېيىن ئالغان، ھەربىرىنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى دۈدۈقلىماي ئېيتىپ بېرىسىز. ئۈچىنچى، قىرىق بىر ئورۇندۇقى بار بىر كىمە ياستىسىز. مەن بۇرۇنقى خوتۇنلىرىڭىز بىلەن كىمگە ئولتۇرۇپ دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىر ئۆتۈپ، بۇ تەرىپىگە بىر ئۆتۈپ خۇمارىدىن چىقىمەن.

پادىشاھ بۇ ئۈچ شەرتنىڭ ھەممىسگە ماقۇل بولۇپ، قىرىق بىر خوتۇننىڭ ھەممىسىنى ئوخشاش كىيىندۈرۈپتۇ. خوتۇنلىرىنىڭ ئىسمىنى، چوڭ ـ كىچىكلىك، بالدۇر ـ كېيىنلىك رېتىنى بىر ـ بىرلەپ ئېيتىپ بېرىپتۇ. ئاخىرىدا خوتۇنلارنىڭ ھەممىسى كىمگە چىقىپ بىردىن ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىر ئۆتۈپتۇ، كىمىنى بۇ تەرەپكە قارىتىپ ھەيدەپ دەريانىڭ يېرىمغا كەلگەندە، پادىشاھ خوتۇنلىرىنىڭ دەريادىن چىققاندىن كېيىنكى ئارامگاھ جايىنى تەييارلاشقا كىرىشىپ كېتىپتۇ. نىگاربانۇ بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، كىمىنى دەريانىڭ سۇ ئېقىش

تەرىپىگە ھەيدەپ مېڭىپتۇ. پادىشاھ بىر چاغدا كېمىنىڭ خېلى ئۇزاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلىپتۇ، ئاچچىقىدا يۇز - كۆزلىرىنى تىرناقلاپتۇ، چاچ - ساقاللىرىنى يۇلۇپتۇ، كىيىم - كېچەكلىرىنى يىرتىپتۇ، بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يىغلاپتۇ. ئاڭغىچە كېمىمۇ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

دەريانىڭ ئايىغ ئېقىنىدىكى سەھرالاردا كېچىسى تام تېشىدىغان، كۈندۈزى دەريا بويىدىكى توغراقلىقتا يوشۇرۇنۇپ ياتىدىغان قىرىق بىر قاراچچى بار ئىكەن. قاراقچىلار كېلىۋاتقان كېمىگە قاراپ: «كېمىنىشىگە قارىغاندا ھەممىسى ئايال ئىكەن، كېمىنى توسۇپ ئايالالارنى بۇلايلى» دېگەن نىيەتكە كەپتۇ. كېمە دەريانىڭ تار بىر جايىغا كەلگەندە، قاراقچىلار خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەك ئاشكارىلىنىپ، كېمىگە سىرتماق تاشلاپ قىرغاققا تارتىپ چىقىرىپ، يامان نىيەت بىلەن تۇت - تۇت قىلىشقىلى تۇرۇپتۇ.

ـــ ھەي يىگىتلەر، ـــ دەپتۇ نىگاربانۇ، ـــ بىز سىلەرنى دەپ كەلدۇق، ئالدى بىلەن ئۆيۈڭلەرگە باشلاپ بىزنى ھەرخىل نازۇنېمەتلەر بىلەن مېھمان قىلىڭلار، بىرگە ئولتۇرۇپ شاراب ئىچىشەيلى، كېيىنكى ئىشلارنى كۆڭۈل ئېچىلغاندىن كېيىن قىلىشمامدۇق.

قاراقچىلار نىگاربانۇنىڭ دېگىنىگە رازىلىق بىلدۈرۈپ، ئايالالارنى توغراقلىق ئىچىدىكى ماكانىغا باشلاپ بېرىپتۇ.

نىگاربانۇ ئايالالارغا ئەقىل ئىشلىتىپ، قولىغا ئالغان شارابنى ئىچمەي تۆكۈۋېتىشنى ئېيتىپ قويغانىكەن، زىيادەت

باشلىنىپتۇ، شارابنى نىگارىانۇ ئۆزى قۇيۇپتۇ.

ئايالار ئۆزىنى سەگەك تۇتۇپ، بەزىسى چاققانلىق بىلەن تۇتقان شارابنى ئاغزىغا ئاپارغان بولۇپ، دولىسىدىن ئاشۇرۇپ تۆكۈۋېتىپتۇ. بەزىسى ئاغزىغا ئېلىپ يۇتماي، ئاغزىنى ئېرتىش باھانىسى بىلەن يۇتمىغان شارابنى رومالغا يانداۋرۇپ چاندۇرماپتۇ. قاراقچىلار ئىچىۋېرىپ، ئارقا - ئارقىدىن مەست بولۇپ يىقىلىپتۇ. ئايالار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، قاراقچىلارنىڭ ئوغرىلاپ يىغقان ۋەج - ئوقەتلىرىنى ئات - ئۇلاغلىرىغا ئارتىپ يولغا چىقىپتۇ. نىگارىانۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن قايسىبىر سەھرادىن ئۆتسە، شۇ سەھرادىكى غېرىب - مىسكىنلەرگە قاراقچىلاردىن ئولجا ئالغان ۋەج - ئوقەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلەشتۇرۇپ بەرگەچ مېڭىۋېرىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە كاتتا بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىدا بىر ئېلان تۇرغۇدەك، ئېلاندا: «مېنىڭ قولۇمدا بىر دەۋا بار، كىمكى بۇ دەۋانى توغرا ھۆكۈم قىلىپ مېنى قانائەتلەندۇرسە، دەۋاگەرنى رازى قىلسا، مەن شۇ كىشىگە پادىشاھلىقىمنى بېرەتتىم» دەپ يېزىلغانكەن.

نىگارىانۇ «ئەقلىمنى بىر ئىشلىتىپ كۆرەي» دەپ شاھ ئوردىسىغا كىرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ دەۋانىڭ تەپسىلىي مەزمۇنىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. دەۋا مۇنداق ئىكەن: بىر مەپكەش شەھەردىن يولغا چىقىپ، كومبىغا ـــ قاغىلىق ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى) كەلگەندە، كىرا ئېلىپ بىر ئايالنى مەپگە چىقىرىۋاپتۇ. توڭتاشقا (توڭتاش ـــ قاغىلىق ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى) كەلگەندە، بىر

ئەر كىشىنى چىقىرىپتۇ. جايتېرەككە (جايتېرەك ـــ قاغىلىق ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى) كەلگەندە مەيكەشىنىڭ تەرتىپى قىستاپ مەپىنى توختىتىپ قويۇپ، يول ياقىسىدىكى قوناقلىققا كىرىپ كېتىپتۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەيدىكى ئەر ـ ئايال مەپە ئۇستىدىلا زىنا قىپتۇ. يولدىن ئۆتكەنلەر بۇ ناشايان ئىشنى كۆرۈپ غوۋغا قىپتۇ. غوۋغا تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، ئايالنىڭ ئېرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئايالنىڭ ئېرى جاۋابكارنى جازالاپ بېرىش توغرىسىدا پادىشاھقا ئەرز سۇنۇپتۇ. پادىشاھ جاۋابكارلىقنىڭ كىمدە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالماي تۇرغانىكەن.

ـــ بۇ ئىشنىڭ جاۋابكارلىقى مەيكەشتە، ـــ دەپتۇ نىگاربانۇ. ئوردىدا تۇرغانلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى لىڭشىتىپ قايىللىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بەزىلىرى نىگاربانۇغا «نېمە ئۈچۈن» دېگەن سوئال نەزىردە قاراپتۇ.

ـــ بۇنداق ھۆكۈم قىلىشىمنىڭ سەۋەبى، ـــ دەپتۇ نىگاربانۇ، ـــ مەپىكەش مەپىسىگە ئايالنى كىرا قىلىپ چىقارغاندىن كېيىن، ئەر كىشىنى چىقارماسلىقى كېرەك ئىدى، ئەرنىمۇ، ئايالنىمۇ چىقارغاندىن كېيىن، بىرىنچىدىن، ساق ـ سالامەت ئايرىشى، ئىككىنچىدىن، بەتقىلىقلىق ئىشلارغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمەي، مەنزىلگە يەتكۈزۈشى شەرت ئىدى. ئەكسىچە مەيكەش قوناقلىققا كىرىپ كېتىپ، مەيدىكىلەرنىڭ ناشايان ئىش قىلىشىغا پۇرسەت چىقىرىپ بەرگەن.

بۇ ھۆكۈمگە ھەممەيلەن قايىل بوپتۇ. پادىشاھ ئۆز ۋەدىسى

بويىچە پادىشاھلىقىنى نىگارباڭۇغا بېرىپتۇ.

نىگارباڭۇ پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، شەھەر خەلقىگە «كىمكى باشقا شەھەرلەردىن كېلىپ قالغان ناتونۇش ئادەمدىن بىرنى تۆتۈپ بەرسە، ئات كاللىسىدەك ئالتۇن بىلەن مۇكاپاتلايمەن» دېگەن ئىلانىنى چىقىرىپتۇ. شەھەر خەلقى ئۇچىرىغانكى ئادەمنىڭ تەقى - تۇرقىنى كۆزدىن قاچۇرماپتۇ. ناتونۇش ئادەمنى چىلىقتۇرغان ھامان ئوردىغا تاپشۇرۇپ مۇكاپات ئاپتۇ. تۆتۈلغانلار نىگارباڭۇنى ئىزدەپ كەلگەنلەر ئىكەن. نىگارباڭۇ بىر ھەپتىدىن كېيىن، ئۆزىگە گىرىم قىلىپ تۆتۈلغانلارنى بىر - بىرلەپ سوراق قىلىشقا باشلاپتۇ.

ـــ مېنىڭ، ـــ دەپتۇ قەلەندەر، ـــ خوتۇنۇمنى يەمەن شاھزادىسى ئېلىپ قاچقانىدى. مەھبۇبەمنى ئاشۇ بۇلاڭچى شاھزادىنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كەزمىگەن يېرىم قالمىدى، ئاخىر مۇشۇ شەھەرگە كەلدىم. ئۆلۈپ كېتىشكە رازىمەنكى، خوتۇنۇم نىگارباڭۇنى ئىزدەشتىن ھەرگىز باش تارتمايمەن. بىر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتسەم ئارمىنىم يوق.

ـــ مەن، ـــ دەپتۇ يەمەن شاھزادىسى، ـــ نىكاھىمغا ئالماقچى بولغان قىزنى بىر قەلەندەرنىڭ گۆرخانىسىدىن ئېلىپ قاچقانىدىم، شەھىرىمگە كەلگەندىن كېيىن چارباغدىن قېچىپ كەتتى. مەن ئۇنى تېپىپ بىر قوشۇق قېنىنى ئىچىش ئۈچۈن، ئىزدە - ئىزدە مۇشۇ شەھەرگە كەلدىم.

ـــ ماڭا، ـــ دەپتۇ ھېلىقى قاراقچى، ـــ كېچىدە غايىبتىن بىر مەلىكە نىسىپ بولغانىدى، مېنى ئالداپ ئۇرۇپ

بىھوش قىلىۋېتىپ قېچىپ كەتتى. ئۇزدەپ تېپىپ مەقسىتىمگە يېتەي دەپ بۇ شاھەرگە كەلدىم.

— شاھىرىمگە، — دەپتۇ نامەلۇم بىر شاھەرنىڭ پادىشاھى، — بىر قىز پەيدا بولۇپ قالغانىكەن، كۆڭلۈم چۈشۈپ قالدى، نىكاھىمغا ئالاي دېسەم، بىر مۇنچە شەرتلەرنى قويدى، شەرتلەرنىمۇ ئادا قىلدىم. ئاخىردا مېنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، ئەمرىمدىكى قىرىق خوتۇنۇمنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ھېلىقى قىزنى تاپالمىسامۇ، خوتۇنلىرىمنى تاپالارمەنمىكىن، — دەپ ئىزدە - ئىزدە مۇشۇ شاھەرگە كەلدىم.

— بىز، — دەپتۇ ھېلىقى قاراقچىلار، — ئايال قاراقچىلار ئېلىپ قاچقان ۋەج - ۋەقەتىمىزنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى ئىزدەپ كەلدۇق.

نىگاربانۇ ھەممىسىنىڭ جاۋابلىرىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، ئۆزىنىڭ قەلەندەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى جاكارلاپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەمەن شاھزادىسىنىڭ ھەممەيلەننى پاراكەندە قىلغان باش گۇناھكار ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ. ۋەقەلىشماسلىقتىن يولۇقۇپ قالغان قاراقچىغا توغرا كەسىپ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى بۇيرۇپتۇ. نامەلۇم شاھەرنىڭ پادىشاھىغا ئىنساپسىزلىق گۇناھىنى ئارتىپ، قىرىق خوتۇندىن قايسىبىرى بىرگە تۇرمۇش كەچۈرۈشنى خالىسا، شۇنى ئېلىپ كېتىشكە، بىرگە تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىختىيارلىقى يوقلىرىنى قويۇۋېتىشكە مەجبۇر قىپتۇ. ئەلنىڭ

خاتىرجەملىكى ئۇچۇن قىرىق بىر قاراقچىنى زىندانغا تاشلاپتۇ. نىگارىبانۇ ئېرىگە ئالدى بىلەن ئامانەتنى ساق تاپشۇرۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھلىقنى ئۆتۈنۈپ بېرىپتۇ. قەلەندەر شاھلىق تاجىنى كىيىپ تەختتە ئولتۇرۇپ، ئەدلى - ئادالەت بىلەن شەھەر سوراپتۇ. «شاھنى گاداي قىلغانمۇ خوتۇن، گاداينى شاھ قىلغانمۇ خوتۇن» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانكەن[1].

قارىغۇ قارىغۇنى قاراڭغۇدا تونۇيدۇ

بۇرۇنقى زامانىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنكەن. پادىشاھنىڭ ئەخمەقلىقى پۈتۈلارغا ئايان ئىكەن. پادىشاھنىڭ بىر قىزى بولۇپ، ئىسمى ئايخان ئىكەن. پادىشاھ ئىسمى - جىسمىغا لايىق بۇ قىزىنى ئون سەككىز ياشقا كىرگۈچە ئوردىدا ساقلاپتۇ. قىزنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق، قەددى - قامىتى جەھەتتىكى تەرىپلىرىنى ئاڭلىغان شاھزادىلەر، بەگزادىلەر تەرەپ - تەرەپتىن ئەلچى ئەۋەتىشكە باشلاپتۇ. پادىشاھ ھېچبىر ئەلچىگە ئۈچۈر بەرمەپتۇ. پادىشاھ: «قىزىمغا يامانىنىڭ قولى تېگمەي قالمىسۇن» دەپ ئوردىسىنىڭ تېگىگە زىندان كولاتقۇزۇپ، قىزىنى ئاشۇ زىنداندا تۇرغۇزۇپتۇ. پادىشاھنىڭ بۇ قىلىقى ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتكۈل شەھەرگە ئاڭلىنىپ، «پادىشاھ قىزىنى زىنداندا ساقلاۋېتىپتۇ» دېگەن سۆز تارقىلىپ

[1] «قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى.
ئېيتىپ بەرگۈچى: ياسىن مۇسا خاتىرلىگۈچى: مەجىت نىزامىدىن، قەلبىنۇر

كېتىپتۇ.

بۇ شەھەردە قىلمىشى ھەممىگە ئايان، ئۆزى بىرمۇ ئادەمگە تونۇش ئەمەس ئىككى «ھۇنەرۋەن» بار ئىكەن، بۇنىڭ بىرى قاراقچى، بىرى يانچۇقچى ئىكەن. پادىشاھنىڭ قىزىنىڭ زىنداندا ئىكەنلىكى بۇ ئىككىسىنىڭمۇ قۇلىقىغا يېتىپتۇ ۋە ھەر ئىككىسى ئۆز ئالدىغا زىندانغا كىرىپ، قىزنى يولدىن چىقىرىشنى ئويلاپتۇ. ئالدى بىلەن يانچۇقچى ئوردىغا كىرىپ چىقىدىغان بولۇپ، ئوردا سىرتى بىلەن زىندان ئارىلىقىنى تەخمىنەن مۆلچەرلەپ چىقىپ، ئوردىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن لەخمە كولاپ تېشىشكە باشلاپتۇ. يانچۇقچىنىڭ پىلانىنى قاراقچىمۇ ئويلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىدىن لەخمە كولاپ تەشكىلى تۇرۇپتۇ. ئويلىغانىدەك، ھېلىقى يانچۇقچى قىز ئولتۇرغان زىنداننىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن تېشىپ چىقىپتۇ. ئادەم دىدارىنى كۆرمىگىلى خېلى ئۇزۇن بولغان بۇ قىزغا يانچۇقچىنىڭ يەرنىڭ ئاستىدىن تېشىپ چىقىشى غەيرىي تۈيۈلمايلا قالماستىن، بەلكى كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنۈپ، يانچۇقچىدىن ھال سوراپ ئورۇنغا تەكلىپ قىپتۇ ۋە «سىز كىم بولىسىز؟ نېمە ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. قىزنىڭ ھۆسن ـ جامالى، قەددى ـ قامىتى ئالدىدا ھاڭ ـ تاڭ قالغان يانچۇقچى خۇدىنى يوقىتىپ قويۇشقا ئاز قالغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ: «مەن مۇشۇ شەھەردىكى داڭلىق يانچۇقچى بولىمەن. سىزنىڭ تەرىپىڭىزنى ئاڭلاپ بىر كۆرۈپ باقاي، ئەگەر مەلىكە ماقۇل كۆرسە بىر ئۆيدە بولۇپ قالارمىز، دېگەن

مەقسەت بىلەن كىرىشىم» دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قىز مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ: «ئوبدان بوپتۇ، ئۇنداق بولسا دادام بىلەن كۆرۈشۈڭ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ۋە بىر ياغلىق توقاچنى ئوتتۇرىدىن ئوشتۇپ يېرىمىنى يوللۇق تۇتۇپ يولغا ساپتۇ. يانچۇقچى ئۆزى تەشكەن لەخمە بىلەن قايتىپ كېتىپتۇ. يانچۇقچى قىزنىڭ قېشىدىن قايتىپ چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي قاراڭغۇ لەخمىسىنى توگىتىپ، دەل يانچۇقچى تەشكەن كامارغا تۇتاشتۇرۇپ، شۇ كامارىدىن قىز ياتقان يەرگە چىقىپتۇ. قىز قاراڭغىدىنمۇ گەپ سوراپ يانچۇقچىغا بەرگەن جاۋابىنى بېرىپتۇ ۋە ھېلىقى نانىنىڭ يېرىمىنى قاراڭغىغا يوللۇق تۇتۇپتۇ. قاراڭغى لەخمىگە كىرىپ ئىككى لەخمىنىڭ تۇتاشقان يېرىگە كەلگەندە، ئۆزى تەشكەن لەخمە تەرەپكە ماڭمايا ئېزىپ كېتىپ، يانچۇقچى تەشكەن لەخمە بويىچە يانچۇقچىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ.

يانچۇقچى لەخمىدىن چىقىپ كۆلنىڭ بويىدا، قىز بەرگەن نانىدا ناشتا قىلىش ئۈچۈن ئولتۇرغانىكەن، دەل ئارقىسىدىن كەلگەن قاراڭغىمۇ يانچۇقچىنىڭ يېنىغا كېلىپ ناشتا قىلىش ئۈچۈن ئولتۇرۇپتۇ. ھەر ئىككىسى ناشتا قىلىدىغان نانلىرىنى بىر بەلۋاغنىڭ ئۈستىدە قويۇپتۇ ۋە ئىككى پارچە نانىنىڭ ئەسلىدە بىر نان ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھاڭ - تاڭ قاپتۇ. ئەسلىدە مەلىكە نانىنىڭ يۇزىگە بەش بارمىقىنى بېسىپ پىشۇرغانىكەن. بۇلار نانىنى جۈپلەشتۇرۇپ كۆرۈپ بىر - بىرى بىلەن گەپ تالىشىشقا باشلاپتۇ. بىرسى دەپتۇ: «بۇ نان مەلىكە ئۆز قولى بىلەن ياققان نان، بۇ نانىنىڭ

يېرىمىنىڭ سەندەك مۇشۇك كۆزنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشىغا ئىشەنمەيمەن» دەپتۇ. يەنە بىرسى: «بۇ بىزنىڭ پادىشاھنىڭ قىزى، كەلگۈسىدە مېنىڭ ئالدىغان ئايالىم گۈزەل مەلىكەمنىڭ ئۆز قولى بىلەن ياققان نېنى. بۇ نانىنىڭ يېرىمىنىڭ سەندەك بىر مۈز پىشانە، ھېيلىگەرنىڭ قولىغا چۈشۈشىنى خىيالىمغا كەلتۈرەلمەيمەن» دەپتۇ. بىرسى دەپتۇ: «مەن بۇ مەلىكە ئۇچۇن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىنى پىيادە ئايلىنىپ چىقىشقا رازىمەنكى، ھەرگىز ئۇنىڭدىن كەچمەيمەن» دەپتۇ. يەنە بىرىمۇ بوش كەلمەي: «مەن ئاشۇ مەلىكەم ئۈچۇن دۇنيادىكى دېڭىز - ئوكيانلارنى كېمىسىز ئۇزۇپ چىقىشقا رازىمەنكى، قىزنى ساڭا بەرمەيمەن» دەپتۇ.

ئۇلار خېلى كۆپ تالاش - تارتىش قىلىشىپ، ئاخىر ئىككىسى ھەر قايسىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكلىرىنى سۇرۇشتۇرۇشۇپتۇ. بىر - بىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھاڭ - تاڭ قېلىشىپتۇ. چۈنكى ھەر ئىككىلىسى ھۇنەردە بىر - بىرىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، بۈگۈنگىچە بىر - بىرىنى تونۇمايدىكەن. تونۇشقاندىن كېيىن ھەر ئىككىلىسى ئۆز ھۇنىرىنى بىر - بىرىگە كۆرسىتىش، ھۇنەردە قايسىسى ئۈتۈپ چىقسا، مەلىكىنى شۇ ئەمرىگە ئالىدىغانلىقى توغرىسىدا كېلىشىپ، شەھەرنىڭ كوچىلىرىنى ئايلىنىپتۇ. بۈگۈن دەل شەھەرنىڭ بازار كۈنى ئىكەن. بۇ ئىككىسى ئۇيان - بۇيان مېڭىشىپ مال بازىرىغا كېلىپ قاراشقۇدەك بولسا، بىر ئادەم بەش يۈز قوينى بىراقلا تىللاغا سېتىپ، قوي ساتقان تىللانى بەلۋاغقا چىگىپتۇ. بۇنى كۆرگەن

يانچۇقچى: «قاراپ تۇرغىن، مەن ئاشۇ باينى پايلايمەن» دېمەكچى بولۇپ قاراقچىنىڭ بېقىنىغا نوقۇيتۇ. يانچۇقچىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن قاراقچى ئۆز كۆڭلىدە: «پۇلنى سەن ئوغرىلا دەپ مېنى نوقۇۋاتسەن، مېنىڭ ھۈنىرىم كېچىدە ئاقىدۇ. نېمە قىلسىاڭ ئۆزۈڭ قىلمامسەن!» دېگەننى بىلدۈرمەكچى بولۇپ يانچۇقچىنىڭ كۆزىگە قادىلىپ قاراپتۇ. بۇ ئارىلىقتا قويلىرىنى تىللاغا ساتقان ئادەم رەخت بازىرىغا قاراپ مېڭىپتۇ. بۇ ئىككىسىمۇ سوغدىشىپ ئارقىسىدىن رەخت بازىرىغا بېرىپ، ھېلىقى ئادەمنى كۆزىتىپتۇ. بۇ ئادەم ئۆز ۋاقتىنىڭ ئەڭ ئېسىل رەختلىرىدىن كۆپىلەپ يىرتتۇرۇپتۇ. رەخت ساتقۇچى: شۇنچە رەختنى يىرتسام يەنە يىرتىڭ دەپ پۇلنى تۆلىمەي قاراپ تۇرغىنى نېمىسى؟ ئاۋۋال مۇشۇ رەختنىڭ پۇلىنى تۆلەپ باقسۇن، قېنى پۇلى يېتەمدۇ - يەتمەمدۇ دەپ ئويلاپ: «باي، بۇ قىممەت رەخت، يانچۇقلىرىنى تۆتۈپ بېقىپراق سۆزلىسىلە» دېگەنىكەن، بايىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ رەخت ساتقۇچىغا: «ھوي ئاچ كۆز ھارامزادە، پۇل دېگەن مانا!» دەپ تىللاللىرىنى چەگكەن بەلۋاغىنى بىر يەشكەنىكەن، قوش مۇشتۇمدىن يوغانراق بىر تاش گەزمالچىنىڭ رەخت ئۆلچەيدىغان گەزلىكىنىڭ ئۇستىگە چۈشۈپ سۇندۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن بايىنىڭ كۆزى جامدەك ئېچىلىپتۇ ۋە تاشنى بېلىگە تۇگكەن ھالدا پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا مېڭىپتۇ. يانچۇقچى بىلەن قاراقچىمۇ بايىنىڭ كەينىدىن بىللە مېڭىپ ئوردا ئالدىغا كەلگەندە باي كىرىپ كېتىپتۇ. بۇ ئىككىسى ئوردا ئالدىدا قاپتۇ. باي

كىرىپلا: «داد پادىشاھىئالەم! شەھەرگە يانچۇقچى پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بەش يۈز قويىنى پۈتۈنلەي تىللاغا سېتىپ، تىللالارنى مۇنۇ بەلۋاغقا تېڭىپ رەخت بازىرىغا بېرىپ قارىسام، تىللالارنىڭ بىرسىمۇ يوق. ئورنىدا مۇنۇ تاش تۇرىدۇ» دەپ بەلۋاغنى يەشكەنىكەن، بەلۋاغدىن قوي ساتقان تىللالار پادىشاھنىڭ ئالدىغا بىر - بىرلەپ تۆكۈلۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ بوشراق بىرنى كۆلۈپتۇ، ئەمما ئەرز قىلغۇچى بىر تەرەپتىن پادىشاھتىن خىجىل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىللالارنىڭ بارلىقىغا خۇش بولۇپ، تىللالارنى بەلۋاغقا تۇگۈپ گەزمالچىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۆزىنى كۆرسىتىشكە ئالدىراپ رەخت بازىرىغا قاراپ مېڭىپتۇ. بۇنى كۆرگەن يانچۇقچى بىلەن قاراقچى باينىڭ كەينىدىن رەخت بازىرىغا يەنە بىللە كەپتۇ. باي كەلگىنىچە ھېلىقى گەزمالچىغا: «ئالە ئالدىغىنىڭنى، پۇل دېگەن مانا!» دەپ بىر يەشكەنىكەن، بۇ قېتىم بەلۋاغدىن بۇرۇنقىدىنمۇ يوغانراق بىر تاش چۈشۈپ، رەخت ساتقۇچىنىڭ بىر پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويۇپتۇ. باي تاشنى بېلىگە تۇگۈپ يەنە پادىشاھنىڭ قېشىغا يۇگۈرۈپتۇ. پادىشاھنىڭ ئالدىغا بارسا، تىللا تۆكۈلۈش، گەزمالچىنىڭ ئالدىغا كەلسە تاش تۆكۈلۈش بىرقانچە نۆۋەت تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئاخىرقى نۆۋەتتە پادىشاھ: «باينىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئەقلىدىن ئازدۇرغان تىللانىڭ ھەممىسى مۇسادىرە قىلىنىپ خەزىنىگە تاپشۇرۇلسۇن!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن باي تىللالاردىن قۇرۇق قاپتۇ. بۇ، پۈتۈنلەي يانچۇقچىنىڭ ئىشى بولۇپ، باي ئوردىدىن چىقىپ رەخت بازىرىغا بارسا تىللانى

ئېلىۋېلىپ ئورنىغا تاش سېلىپ، ئوردىغا ماڭسا تاشنىڭ ئورنىغا تىللالارنى سېلىپ قويغانىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن يانچۇقچى قاراقچىغا قاراپ: «قانداق، ئەمدى قىزنىڭ مېنىڭ ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەنسەن؟» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قاراقچى:

— هازىر تېخى بالدۇر، ئەمدى مېنىڭ هۇنىرىمنى سەنمۇ بىر كۆرۈپ باق. شۇنىڭدىن كېيىن قىزنىڭ كىمگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ، — دەپ تاماق يېيىشكە مېڭىپتۇ. بۇلار تاماق يەپ بولغۇچە، كەچ بولۇپ بولغانىكەن. تاماقتىن كېيىن قاراقچى يانچۇقچىنى ئەگەشتۈرۈپ پادىشاهنىڭ ئوردىسىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. ئۇچىنچى نۆۋەت ئايلىنىش دەل هەممە ئادەم ئۇخلاپ قالغان، ئەتراپنىڭ جىمجىتلىقان ۋاقتىغا توغرا كەپتۇ. قاراقچى ئالدىن كۆرۈپ قويغان نىشان بويىچە يانچۇقچىنى باشلاپ پادىشاهنىڭ بېغىغا سۇ كىرىدىغان كامارىدىن كىرىپ، ئۇيان مېڭىپ ـ بۇيان مېڭىپ، بىر كۆلنىڭ بويىغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا، نۇرغۇن غازلار كۆلدە ئۇيناشىپ يۈرگۈدەك. قاراقچى يانچۇقچىنى كۆلنىڭ بويىدا قاراپ تۇرۇشنى بۇيرۇپ، ئۆزى كۆلگە سەكرەپ چۈشۈپ يوغان غازدىن تۆتنى تۇتۇپ چىقىپ كۆلنىڭ بويىدا بوغۇزلاپتۇ. يانچۇقچىغا يۈگدىپ ئادالاشنى بۇيرۇپ، ئۆزى باغدىكى چىنارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قۇرۇق شاخلارنى سۇندۇرۇپ، يەرگە تاشلىغىلى تۇرۇپتۇ. بۇ ئاۋازدىن قورقۇپ كەتكەن يانچۇقچى بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ ئون نەچچە قەدەم يىراقلىقتا هەشەمەتلىك بىر ئۆيدىن چىراغنىڭ يورۇقى چىقىپ

تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇينىڭ ئىچىدە ئادەمنىڭ گەپ قىلىشقان ئاۋازىنى ئاڭلاپتۇ. شۇ ئارىلىقتا قاراقچى دەرەختىن چۈشۈپ سۇندۇرغان ئوتۇنلىرىنى ھېلىقى ئۇينىڭ دېرىزىسىنىڭ تۈۋىگە دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ يانچۇقچى يۆگەداپ تەييارلىغان غاز گۆشىنى پارچىلاپ زىخلارغا ئوتكۈرۈپ، يانچۇقچىغا كۆيدۈرمەي پىشۇرۇشنى جېكىلەپ، ئۆزى چىراغ يورۇغىغا چىقىپ تۇرغان ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ. بۇ ئۆي پادىشاھنىڭ يازلىق ئارامگاھى بولۇپ، ئىككى ئېغىزلىق ئىكەن. سىرتقى ئۆيدە پادىشاھنىڭ قىرىق نەپەر مۇھاپىزەتچىسى قاراۋۇللۇق قىلىدىكەن. قاراقچى قاراۋۇللارنىڭ بىردىن مىلتىقىقا تايىنىپ ئۆرە تۇرۇپ ئۇخلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ كۈلۈپتۇ ـ دە، سىرتقا چىقىپ باغنىڭ ۋاداكلىرىدىن قىرىق دانە سۇندۇرۇپ كىرىپ ھەربىر قاراۋۇلنىڭ پېشانىسىگە بىردىن ۋادەكنى تىرەپ قويۇپ، قولىدىكى قورالنى بىر ـ بىرلەپ تارتىۋېلىپ، بىر باغلام قىلىپ ئاشخانىنىڭ ئۆگزىسىگە تاشلىۋېتىپتۇ ۋە خاتىرجەم ھالدا قاراۋۇللاردىن ئۇتۇپ پادىشاھ ياتقان ئۆيگە كىرىپ قارىسا، يانچۇقچى بەخىرامان كاۋاپ پىشۇرۇپ ئولتۇرغۇدەك. خاتىرجەم بولغان قاراقچى پادىشاھنىڭ پۇتىنى تۇتقىلى تۇرۇپتۇ. پادىشاھ چۆچەك ئېيتىپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ. قاراقچى پادىشاھنىڭ پۇتىنى تۇتقاچ ئۆزى بىلەن يانچۇقچىنىڭ بۇگۇن قىلغان ئىشىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەشكە باشلاپتۇ.

ـــ جانابي پادىشاھىئالەم، ـــ دەپ سۆز باشلاپتۇ قاراقچى، ـــ بۇرۇن بىر ۋاقىتلاردا يىراقتىكى بىر شەھەردە

ئـۆزلىرىدەك بىـر پادىشـاھ ئۆتكەنىكـەن. ئـۇ پادىشـاھنىڭ ئىنتـايىن گـۈزەل، چـىرايلىق بىـر قـىزى بـار ئىكـەن، پادىشـاھ قـىزىغـا بـەكمۇ ئـامراق ئىكـەن. قـىزىمغـا نامـەھرەمنىڭ كـۆزى چۈشۈپ قالمىسۇن دەپ قـىزىنى زىنداندا ساقلاپتۇ.

ئۇ شەھەردە نامى ھەممىگە ئايان بىر يانچۇقچى بىلەن بىر قاراقچى بار ئىكـەن. ئـۇلار بـۇ قـىزنىڭ تەرىپـىنى ئاڭلاپ، بىـر - بىـرىدىن خەۋەرسـىزلا ئوردىنىـڭ تېگـىدىن لەخمـە كـولاپ، قـىزنىڭ قېشـىغا كـىرىپ كۆرۈشۈپـتۇ. قـىز: «دادام بىلـەن كۆرۈشۈڭلار» دەپتۇ. ئۇلار قايتىپ چىقىۋېتىپ يولدا ئۇچرىشىپ قىلىـپ، بـۇ قـىزنى تالىشـىپ قاپـتۇ... چۆچـەك مۇشـۇ يەرگـە كەلگـەندە قـاراقچىنىڭ بۇرنىغـا كاۋاپـىنىڭ كۆيگـەن پـۇرىقى پۇراپـتۇ. قـاراقچى بېشـىنى كـۆتۈرۈپ يانچۇقچىغـا قارىسـا، يـانچۇقچى كـۆزلىرىنى پـىيالىدەك ئـېچىپ، گـىلىنى تۆتـۈپ تۇرۇپ، «ئوبدان ئاداش، مـاڭ قـىز بولسـىمۇ كـەچتىم، سـېنىڭ بولسـۇن، مـاڭ، چىقىـپ كېتـەيلى» دەۋاتقـۇدەك. كـاۋاپ شـۇنىڭ ئۈچۈن كۆيگەنىكەن. بۇنى كۆرگـەن قـاراقچى يانچۇقچىغـا قـاراپ: «ئاغنـە، كاۋىپـىڭ كۆيمىسـۇن!» دەپ ۋارقـىراپ قويۇپـتۇ. بـۇ گەپـىنى ئاڭلىغـان يـانچۇقچى قورققـان بولسـىمۇ، تاشـلاپ قېچىشـقا پـېتىنالماي كاۋاپـىنى ئـۆرۈپ يەنـە ئوتقـا قاقلاپـتۇ. پادىشـاھ ئويغـىنىپ كېـتىپ: «نېمـە دەۋاتسـەن؟» دەپ ۋارقـىراپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قاراقچى: «جانابىي پادىشاھىئالەم، بـۇ، ھېكـايىنىڭ قـىزىق يېرى، مۇشـۇنداق گـەپ ئارىلاشمىسـا، ھېكايـە قـىزىق ئاڭلانمـايدۇ» دەپـتۇ ۋە ھېكايىسـىنى يەنـە داۋاملاشتۇرۇپتۇ:

ئىككىسى قىزنى تالىشىپ قېلىپ، بىر - بىرىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە چىدىمايى، ئاخىر ھەر ئىككىلىسى بىردىن ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ بىر - بىرىگە كۆرسىتىدىغان، قايسىسى ئۇتۇپ چىقسا قىزنى شۇ ئالىدىغان بولۇپ پۈتۈشۈپتۇ. بۇلار بازار ئايلىنىپ مال بازىرىغا كېلىپ، بىر باينىڭ بەش يۈز دانە قوينى بىر كىشىگە بىراقلا نەق تىللاغا سېتىپ، تىللانى بەلۋاغقا تۇگۈپ گەزمال بازىرىغا ماڭغىنىنى كۆرۈپ، باينىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ گەزمالچىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يانچۇقچى قاراقچىغىمۇ، بايىغىمۇ تۇيدۇرماي باينىڭ بەلۋىغدىكى تىللالىرىنى ئوغرىلاپ ئورنىغا تاشنى سېلىپ قويۇپتۇ. سودىگەرنىڭ ئالدىدا تىللا ئورنىدا تاش تۇرغانلىقىنى كۆرگەن باي دەرھال تاشنى بەلۋاغقا تۇگۈپ، پادىشاھ ئوردىسىغا كىرىپ پادىشاھقا تاشنى كۆرسىتىپ بولغۇچە، يانچۇقچى تاشنى ئېلىۋېلىپ ئورنىغا تىللانى سېلىپ قويۇپتۇ. سودىگەرنىڭ ئالدىغا تاش كۆتۈرۈپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا تىللا كۆتۈرۈپ بېرىش ئۈچ نۆۋەت تەكرارلانغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ غەزىپى كېلىپ بۇ باينىڭ تىللاسىنى مۇسادىرە قىلىپ خەزىنىگە كىرگۈزۈۋېتىپتۇ، ـــ دەپ توختىشىغا ئۇخلاۋاتقان پادىشاھ ئويغىنىپ: «يانچۇقچى ئۇستا ئىكەن، قىزنى ئاشۇ ئالسا بولغۇدەك» دەپ قويۇپ ئۇيقۇسىنى يەنە باشلىماقچى بوپتۇ. قاراقچى: «پادىشاھىئالەم، قىزنى ئالدىراپ يانچۇقچىغا بېرىۋەتمىسىلە، قاراقچىنىڭ قىلغان ئىشىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر گەپ بولار» دەپ ھېكايىنى داۋاملاشتۇرۇپ بولغۇچە پادىشاھ: «ھە دېمەمسەن؟ قاراقچى نېمە ئىش قىپتۇ؟» دەپ

ۋاقىراپتۇ. قاراقچى ئوردىغا باغدىن كىرگەنلىكى، غازنى تۇتقانلىقى، چىنارنىڭ قوۋۇق شاخلىرىنى سۇندۇرغانلىقى، پادىشاھ ياتقان ئۆينىڭ يېنىغا ئوت قالاپ كاۋاپ پىشۇرۇشقا يانچۇقچىنى قويۇپ، ئۆزى پادىشاھ ياتقان ئۆيگە كىرىپ، قاراۋۇللارنىڭ مىلتىقىنى تارتىۋېلىپ، پادىشاھنىڭ پۇتىنى تۇتۇپ ئولتۇرغاچ پادىشاھقا چۆچەك ئېيتىپ بەرگەنلىكىنى بىر - بىرلەپ ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ چالا ئۇيقۇلۇقتا: «مۇشۇنداقمۇ پادىشاھ بولامدۇ؟ ئارامگاھى كۆل بويىدا تۇرسا، كۆلدىكى غازلىرىنى تۇتسا، غاق - غاقمۇ قىلمىغاندىمۇ؟ چىنارىدىن شاخ سۇندۇرسا قاراس - قۇرۇمىمۇ قىلمىغاندىمۇ، قىرىق نەپەر نان قېپى ئۇخلاپ قېلىپ مىلتىقلىرىنى تارتقۇزۇپ قويسا تېخى... ئەگەر ئاشۇ پادىشاھنىڭ ئورنىدا مەن بولسام، ئۇنداق قاراقچى بىلەن ئوغرىنى تۇتالمىغان نان قېپى قاراۋۇللارنى پۈتۈنلەي دارغا ئاستۇرغان بولاتتىم» دەپتۇ.

شۇ چاغدا قاراقچى: «جانابىي پادىشاھىئالەم، ئەمدى باھا بەرسىلە. پادىشاھنىڭ ھېلىقى قىزىنى قايسىسى ئالسا بولغۇدەك؟» دەپ سوراپتۇ. پادىشاھ: «مېنىڭ ئالدىمغىمۇ بۈگۈن ئاشۇ يانچۇقچى قىلغان ئىشتەك بىر ئىش ئۇچراشقاندى، مەنمۇ ئاشۇ تىللالارنى خەزىنىگە بۇيرۇغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، يانچۇقچى ئۇستا ئىكەن، دەپ ئويلىغانىدىم. لېكىن قاراقچىنىڭ قىلغان ئاشۇ ئىشلىرى راستلا بولىدىغان بولسا، قىزنى قاراقچى ئېلىشقا تېگىشلىك» دەپ يەنە ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قاراقچى:

«ئاڭلىدىڭمۇ!» دەپ قاتتىق ۋارقىراپ تاشلاپتۇ. بۇ ئاۋازدىن پادىشاھ يەنە ئويغىنىپ: «نېمە دەۋاتىسەن؟!» دەپ ۋارقىراپتۇ. قاراقچى: «جانابىي پادىشاھىئالەم، بۇ ھېكايىنىڭ ئاخىرى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. پادىشاھ يەنە ئۈيقۇغا كېتىپتۇ. قاراقچى بەخىرامان چىقىپ كاۋاپىنى يەپ، ئىككى زىخ كاۋاپىنى پادىشاھنىڭ بېشىدا قويۇپ، ساق - سالامەت چىقىپ كېتىپتۇ. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن پادىشاھ ئويغىنىپ، كېچىدە ئاڭلىغان ھېكايىنى ئەسلەپ قاپتۇ. بۇ ھېكايە ئۆزى قىلغان ئىشلارغا ئوخشىغۇدەك. پادىشاھ سىرتقا چىقسا، تاشقىرى ئۆيدە قىرىق قاراۋۇل بىردىن ياغاچنى بۇرنىغا تىرەپ چىڭ تۇتقان ھالدا ئۇخلاۋاتقۇدەك. غەزەپكە كەلگەن پادىشاھ: «جاللات!» دەپ توۋلاپتۇ. قىرىق قاراۋۇل قوللىرىدا نېمە بارلىقىنى پەرق ئەتمەيلا «خوپ!» دەپ ۋارقىراپ تىك تۇرۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ كۈلۈپ تاشلاپتۇ. قىرىق قاراۋۇل قوللىرىغا قارىسا ھەممىسىنىڭ قولىدا بىر تالدىن ھاسا تايىاق تۇرغۇدەك. قاراۋۇللار پادىشاھنىڭ كۈلكىسىنىڭ مەنىسىنى ئاندىن چۈشىنىپتۇ. پادىشاھ كىيىملىرىنى كىيىپ ئوردىغا چىقىپ، پۈتۈن ئەھۋالنى ۋەزىرلەرگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىرلەر پادىشاھنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ قارىسا، پادىشاھ ياتقان يەردە ئىككى زىخ غاز كاۋىپى تۇرغۇدەك. قىرىق قاراۋۇل خىجىللىقتا بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپتۇ. پادىشاھ ئاخشامقى ھېكايىنى ئەسلەپ، قاراۋۇللارنىڭ قورالىرى ئېھتىمال ئۆگزىدە بولۇشى مۇمكىن دەپ ئادەم بۇيرۇغانىكەن، قورال - ياراغلار ئۆگزىدە تۇرغۇدەك. بۇلار ئوردا ئالدىغا چىقىپ، بۇ جايغا

كىرگۈچىلەر دەل ئاشۇ قاراقچى بىلەن يانچۈقچىنىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىپ، بۇلار كىرىشتە يامان نىيەت بىلەن كىرمەستىن، بەلكى ھەر قايسىسى ئۆز ھۇنىرىنى كۆرسىتىپ، كۆزلىگەن مەقسەتلىرىگە يەتمەك ئۈچۈن كىرگەن دەپ قاراپتۇ. كوچىلارغا ئادەم چىقارتىپ كېچىدىن پادىشاھنىڭ بېغىغا كىرىپ، ھۇنىرىنى كۆرسەتكەن قاراقچى بىلەن يانچۈقچى دەرھال پادىشاھ ئالدىغا كىرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلسۇن دەپ جاكارلاتقۇزۇپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان قاراقچى: «ماڭ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىمىز» دەپ يانچۈقچىنى ھەيدەپتۇ. يانچۈقچى: «مەن ئۆزۈمچە پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ، بېشىمنى تۆتۈپ بەرگىلى ئەخمەق ئەمەس، ئۆزۈڭ كىر» دەپ ئۇنىماپتۇ. قاراقچى ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھ جازالىغۇدەك جىنايەت ئۆتكۈزمىگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئىككىسى بىللە ئوردىغا كىرىپتۇ. پادىشاھ پۈتۈن ۋەزىرلىرى بىلەن زىياپەت ئۈستىدە تۇرغانىكەن، بۇلار كىرىپ پادىشاھقا سالام بېرىپتۇ. قاراقچى: «باينىڭ قوي ساتقان تىللالىرىنى تاشقا ئالماشتۇرۇپ بىر دەم سودىگەرنى، بىر دەم پادىشاھنى ئەخمەق قىلغان يانچۈقچى ماۋۇ بولىدۇ. كېچىدە ئوردىغا كىرىپ كارامەت كۆرسەتكەن قاراقچى مانا مەن بولىمەن» دەپ ئۆزلىرىنى مەلۇم قىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان پادىشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ ئىززەت بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئورۇنغا تەكلىپ قىپتۇ. پادىشاھ قاراقچىنى چاقىرىپ ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپتۇ. زىياپەت ئارىلىقىدا، پادىشاھ قاراقچىنىڭ قۇلىقىغا: «مەنمۇ بۇرۇن سىزدەك قاراقچى ئىدىم، كېيىن پادىشاھ بولغان» دەپتۇ.

پادىشاھنىڭ قىزىنى قاراقچىغا، ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ قىزىنى يانچۇقچىغا نىكاھلاپ قويۇپتۇ. ئەل ئاغزىدىكى «قارىغۇ قارىغۇنى قارا ئۆگۈدا تونۇيدۇ» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن تارقالغانىكەن[1].

ھۇنەرى يوقنىڭ جېنى يوق

قەدىمكى زاماندا، يىراق بىر ماكاندا بىر شەھەر بار ئىكەن. بۇ شەھەرگە ئابدۇل ئەزىزخان ئىسىملىك بىر كىشى پادىشاھ ئىكەن. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى ئابدۇل قادىر، كىچىكىنىڭ ئىسمى ئابدۇل ۋارىس ئىكەن. كىچىك شەھەردىن توقسان توققۇزى، سەھرا بازىرىدىن توققۇز يۈز توقسان توققۇزى بۇ پادىشاھنىڭ خانلىقىغا قارايدىكەن. ياۋاشقا زۇلۇم سالماسلىق، يامانغا رەھىم قىلماسلىق ئابدۇل ئەزىزخاننىڭ ئەل سوراشتىكى مىزانى ئىكەن. پارىخور ئەمەلدارلارنى جازالاپ، ئەدلى ـ ئادالەت ئورنىتىش، ئوغرى ـ قاراقچىلارنى زىندانغا تاشلاپ ئەلنى تىنچىتىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، چۆللەرنى گۈلزارلىققا ئايلاندۇرۇش، ئادەم ياشىغانلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە مەكتەپ ئاچقۇزۇپ بالىلارنى ئوقۇتۇش، ئەقىل ـ ھوشى جايىدا ئادەملەرنىڭ ھەممىسگە ھۇنەر ـ كەسىپ

[1] «قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى. خاتىرلىگۈچى: تۇردى قاۋۇز (مەرھۇم دادىسى قاۋۇز ئاخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگىنى بويىچە خاتىرلىگەن.)

ئىگىلىتىپ موھتاجلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئەلنىڭ ئاغزىنى ئاشقا، ئېغىلىنى مالغا، يانچۇقىنى پۇلغا تولدۇرۇپ، بايلىقىنى قىلىش ئۈنىڭ دائىملىق ئىشى ئىكەن.

شۇڭا، پۇقرالار ھەر كۈنى ئوقۇيدىغان بەش ۋاخ نامىزىنىڭ دۇئاسىدا: «خۇدايا، پادىشاھىمىزنىڭ ئىسمىدىن ئاۋۋال ئۆزىنى ئەزىز قىلغايسەن، يالغۇز بۇ ئالەمدە ئەزىز قىلىپ قالمايلا، ئۇ ئالەمدىمۇ ئەزىز قىلغايسەن» دەپ دۇئا قىلىشىدىكەن.

ئابدۇل ئەزىزخان بىر كۈنى ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىككى ئوغلىنى يېنىغا چاقىرتىپ:

— بالىلىرىم ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولۇپ قالدى. مەن ئۆلۈپ كەتسەم، شاھلىق چوڭ ئوغلۇم ئابدۇل قادىرغا مىراس قالىدۇ. شۇڭا، ئۇ يېنىمدا تۇرۇپ ئوردا ئىمامىدا ئوقۇغاچ ئوردا ئىشلىرىنى ئۆگەنسۇن. كىچىكىنى مەدرىسكە ئاپىرىپ بېرەيلى، بىرقانچە يىل ئوقۇسۇن. كېيىنچە ئاكىسىغا ئەقىل كۆرسەتسە ئەجەب ئەمەس، — دەپتۇ. ئىش ئابدۇل ئەزىزخانىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، چوڭ شاھزادە ئوردىدا قاپتۇ. كىچىك شاھزادە قوشنا ئەلدىكى مەدرىسلەرنىڭ بىرىگە ئەۋەتىلىپتۇ. چوڭ شاھزادە ئوردا ئىمامىنىڭ ساۋاقلىرىنى ئانچە ـ مۇنچە ئۆگەنگەن بولسىمۇ، دادىسىنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماپتۇ. ھەر كۈنى سىرتقا چىقىپ، ئالدى بىلەن تۆمۈرچىلىك كوچىسىغا چىقىپ، بازغان ئۇرۇۋاتقان، كۇرەك بېسىۋاتقان، بىر پارچە دات تۆمۈرنى چوغدەك تاۋلاپ، بىرەر سايمانىنىڭ شەكلىگە كەلتۈرگىنىنى كۆرىدىكەن ـ دە، ئاستا كېتىپ قالىدىكەن، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى

بىلەن شاھزاد شەھەرنىڭ بۇلۇڭ كوچىلىرىدىكى ئەسكى ئىشلارغا ئۆگىنىپ قاپتۇ. ئابدۇل ئەزىزخان شاھزادىنىڭ يامان يولغا كىرىپ قالغىنىنى بىلمەيدىكەن. بىلمەيدىغانلار ئېيتىپ قويۇشتىن قورقىدىكەن. كۇن تۇنگە ئۇلىنىپ تۇن كۇنگە ئالمىشىپ، ئاي ـ يىللار ئۆتۈپ، پادىشاھقا ئۆلۈم نۆۋىتى يېتىپتۇ. ئابدۇل ئەزىزخان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، شاھلىق چوڭ شاھزادىگە مىراس قاپتۇ، شاھزادىنىڭ سۈيىت ـ نامىلىرى «ئابدۇل قادىرخان شاھ ھەزرەتلىرى» گە ئالمىشىپتۇ. شاھ ھەزرەتلىرى تاج كىيىپ تەختكە ئولتۇرۇپتۇ. پۇقرالار قانچە ئونلىغان مەيدانغا توپلىشىپ، ناغرا ـ سۇناي چېلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ئابدۇل قادىر شاھزادىنىڭ شاھلىق تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى مۇبارەكلىشىپتۇ. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر پۇقرالارنىڭ يېڭى پادىشاھقا بولغان ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئىزھارلاپ مەكتۇپلار يېزىشىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي كىچىك شاھزادە قوشنا ئەلدىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ ئاكىسىنىڭ ئەلنى ئىداره قىلىش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش مەقسىتىدە كەلگەنىكەن، قادىرخان ئىنىسىدىن بىرەر قېتىممۇ مەسلىھەت سورىماپتۇ. كۇنىنى كەيپ ـ ساپا بىلەن ئۆتكۈزۈش ئۇنىڭ ۋاز كېچەلمەيدىغان ئادەتلىرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئاپتۇ. مەملىكەتتە ئەدلى ـ ئادالەت ئازىيىشقا باشلاپتۇ. چوڭ ـ كىچىك مەنسەپدارلار دېگۈدەك خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇققا كۆنۈپ كېتىپتۇ. ئوغرى ـ قىمارۋاز، بەڭگى ـ قاراقچىلار قۇتراپ ئەلگە ئامانلىق بەرمەپتۇ. ھەممىلا يەرنى بوزەك بولۇۋاتقان

پۇقرالارنىڭ ئاھۇ زارى قاپلاپ كېتىپتۇ.

چىداپ تۇرالمىغان خەلق تەرەپ - تەرەپتىن غوۋغا كۆتۈرۈپتۇ. ئابدۇل قادىرخان بۇ ئىشلارنى ئاڭلاپ، كېيىنكى كۈنلەردە ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقا باشلاپتۇ - دە، ۋەزىرلىرىنى يىغىپ: «مەن ئۇستازىمدىن ‹بىلىكى بار بىرنى يېڭەر، بىلىمى بار مىڭنى يېڭەر› دېگەن ھېكمەتنى ئاڭلىغانىدىم. پادىشاھلىق ھېچقاچان دۇشمەندىن خالي بولمايدىكەن. ئىنىمنىڭ بىلىمى مەندىن خېلى ئارتۇق، غوۋغانى تىنچىتىش ئۈچۈن تەدبىر كېرەكتۇر، قىلىچ بىلەن پۇقرانى قىرىپ تۈگەتكىلى بولماس. شۇڭا، پادىشاھلىقنى ئىنىم ئابدۇل ۋارىسخانغا ئۆتۈنۈشىنى لايىق تاپتىم» دەپتۇ. ئابدۇل قادىرخانىڭ شاھلىقىنى ئىنىسى ئابدۇل ۋارىسخانغا ئۆتۈنۈپ بەرگىنى خىيانەتچى، پاراڭخورلار، ئوغرى قىمارۋازلار ۋە ساختىپەز سودىگەرلەردىن باشقا ھەممە كىشىگە يېقىپتۇ. ئوردىدىن پەرمان چىقىرىلىپ، شەھەردىكى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە، ئەر - ئايال قېرى - ياش، شاھلىق تەۋەسىدىكى چوڭ - كىچىك سپاھلار ئوردا ئالدىغا يىغىلىپتۇ. ئابدۇل قادىرخان راۋاقتا چىقىپ شاھلىق تاجىنى ئۆز قولى بىلەن ئىنىسى ئابدۇل ۋارىسخانىڭ بېشىغا كىيدۈرۈپتۇ، پۇقرالار قىزغىن تەنتەنە قىلىشىپتۇ. ئابدۇل ۋارىسخان پادىشاھ بولغان كۈندىن باشلاپ، مەرھۇم دادىسىنىڭ شاھلىق ئىشلىرىغا چىن ئىخلاسى بىلەن ۋارىسلىق قىلىپ، غوۋغانى تىنچىتىپتۇ. ئەل كۆڭلى خاتىرجەم بولغانسېرى، ئابدۇل

قادىرخانىڭ قىلمىشلىرى توغرۇلۇق گەپ - سۆزلەر كۆپەيىشكە باشلاپتۇ ۋە ئەل ئىچىدە كۆتۈرۈپ يۈرگۈدەك يۇزى قالماپتۇ. ئۇ ئاخىر شەھەرنى تاشلاپ باشقا ئەلگە كېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئىنىسىدىن مىراس تەلەپ قىپتۇ. ئىنىسى دادىسىدىن قالغان ۋەج - دۇنياسىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئاكىسىنىڭ خالىغىنىنى ئېلىشىغا تاپشۇرۇپتۇ. ئابدۇل قادىرخان بىر بۆلەك مال - دۇنيا، ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېلىپ، تۆغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا ۋەتىنىدىن ئايرىلىپتۇ. ئۇ يېرىم ئاي يول يۈرگەندىن كېيىن، قوشنا ئەلنىڭ كىچىكرەك بىر شەھىرىگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ شەھەر ئۇنىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قاپتۇ - دە، ئىككى ئېغىز ئۆي سېتىۋېلىپ تۇرمۇشىنى باشلاپتۇ. بىكار يېتىپ، بۇزۇپ خەجلەپ، ئىنىسىدىن بۆلگەن مال - دۇنيا، ئالتۇن - كۈمۈشلىرى ئالتە ئاي بولار - بولمايلا پاك - پاكىز تۈگەپتۇ. ئىككى ئېغىز ئۆينى سېتىپ پۇلىغا ئوزۇق، سەي - كۆكتات سېتىۋېلىپ، بىرەر يىلغىچە جان ساقلاپتۇ، ئۇنىڭ تۆت بالىسى «ئانا، قورسىقىم ئاچتى» دەپ يىغلايدىغان بوپتۇ. خوتۇنى: «دادىسى، بىر ئىلاج قىلايلى» دەيدىكەن. ئابدۇل قادىرخان ھېچ ئامال تاپالماي، كوچىغا چىقىپ كېتىپتۇ - دە، ماڭا - ماڭا تۇمۇرچىلىك كوچىسىغا بېرىپ قاپتۇ. يەنە شۇ بازغان ئۇرۇۋاتقان قارامۇتۇق شاگىرتلار، چوغدەك قىزارغان تۆمۇرلەر، لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتلار... ئابدۇل قادىرخانىڭ دىققىتىنى تارتىپتۇ. شۇ ھامان ئۇنىڭ ئوقۇمايى كەيپ - ساپا قىلىپ يۈرگەن چاغلىرىدا پات - پات كېلىپ چۆرگىلەپ كېتىدىغان ئۆز شەھىرىدىكى

تۆمۈرچىلىك كوچىسى ئېسىگە يېتىپتۇ - دە، خىيال سۈرۈپ ئۇزاق تۇرۇپ قاپتۇ.

— ئۇكام، قىلدۇربدىغان ئىشىڭىز بارمىدى؟ — دەپتۇ تۆمۈرچى.

ئابدۇل قادىرخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي سەل گاڭگىراپتۇ ۋە:

— ئىشمغۇ يوقتى، ئەمدى شۇ، قاشلىرىغا كېلىۋىدىم، — دەپتۇ.

تۆمۈرچى بۇ يىگىتنىڭ سولغۇن چىرايىغا بىر قۇر نەزەر سالغاندىن كېيىن، ئىشنى قويۇپ ئابدۇل قادىرخاننى دۇكان ئۆيىگە باشلاپ كىرىپتۇ. ئابدۇل قادىرخان ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىپتۇ ۋە ئۇستامنىڭ رازىلىقى بىلەن بۇ دۇكاندىن ئىش تېپىپتۇ. ئۇ، ھەر كۈنى ئەتىگەندىن ئاخشامغىچە كۈرەك باسىدىكەن. ئۇنىڭ تۆت بالىسى بارلىقىنى بىلگەن ئۇستام «شاگىرت بولغاندىكىن» دەپ ئولتۇرماي تاپاۋىتىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ خىراجەت بېرىدىكەن، ئابدۇل قادىرخان بۇ پۇلغا نان سېتىۋېلىپ بالىلىرىنى باقىدىكەن. ئاردىدىن ئۈچ - تۆت يىل ئۆتۈپتۇ، كۈرەك بېسىپ زىبرىككەن چاغلىرىدا ئانچە - مۇنچە بازغان ئۇرۇپمۇ قويىدىكەن، بولقا تۆتۈپمۇ قويىدىكەن، ئىشقىلىپ، ئۇ لاخشىگىر، بېگىز - قىڭىراق سوقالايدىغان، كەكە - پالتا قاقالايدىغان بوپتۇ. شاگىرتىنىڭ بۇنچىلىك ئىخلاس قىلىپ ئىشلىگىنىنى كۆرگەن قاسىماخۇن ئۇستام: «ھۇنەرنى بالا چېغىڭىزدىن باشلاپ ئۆگەنگەن بولسىڭىز، ھازىر داڭ چىقىراتتىڭىز،

كېچىككەن بولسىڭىزمۇ خېلى ئۆگەندىڭىز» دەپتۇ ـ دە، بىر يۇرۇش سايمان ئايرىپ، بىر قازان پولۇ ئېتىپ، مەھەللە ئاقساقاللىرىنى مېھمان قىلىپ دۇئا بېرىپتۇ. ئۇستىسىنىڭ بۇنچىلىك مېھىر ـ شەپقەت قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئابدۇل قادىرخان خجالەت بولۇپ: «ئۇستام مەن ئۆزلىرىنى رازى قىلالمىدىم» دەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.

ـــ ئۆگەنگەن ھۈنىرىڭىز بىلەن بالىلىرىڭىزنى ئاچ قويماي بېقىپ، ئىناق تۇرمۇش كەچۈرسىڭىز، مەن شۇنىڭغا رازى، ـــ دەپتۇ قاسىماخۇن ئۇستام. ئابدۇل قادىرخان كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ بىرقانچە يىلدىن بېرى سىر ساقلاپ كەلگەن نەسەبنامىسىنى ئاشكارىلاپتۇ ۋە نەسەبكە چوقۇنۇپ، ئىلىم ئۆگەنمىگەنلىكىگە، ھۈنەر ئىگىلىمىگەنلىكىگە قاتتىق پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئىزھار قىپتۇ. «پۇشايمان قىلمىشىڭ ئورنىغا، ـــ دەپتۇ قاسىماخۇن ئۇستام، ـــ دانىشمەنلەرنىڭ ‹ھۈنەر نەسەبتىن ئۈلۈغ› دېگەن ھېكمىتىنىڭ توغرىلىقىنى تونۇپ، بالىلىرىڭىزنى ئالدى بىلەن ئوقۇتۇڭ، ئوقۇپ بولغاندا، بىرىنچىدىن، تەمەگەر بولمىسۇن، ئىككىنچىدىن، موھتاجلىق دەردى تارتمىسۇن دېسىڭىز، دەرھال ھۈنەرۋەنگە شاگىرتلىققا بېرىپ كەسىپ ئۆگىتىڭ، ئەگەر ھۈنەر ئۆگەتمىسىڭىز، تۇرمۇشى غۇربەتچىلىكتە قالغاندا، ھايات بولسىڭىز سىزنى خارلايدۇ. ئۈلۈپ كەتكەن بولسىڭىز، قەبرىڭىزگە بېرىپ: ‹دادامنىڭ ياتقان جايى جەننەتتە بولغاي› دېمەي، دوزاخنىڭ تېگىدە بولسۇن دەپ دۇئا قىلىدۇ» دەپتۇ. «ھۈنىرى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن

قالغانىكەن[1].

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

قەدىمكى زامانداا، تىزناپ دەرياسىنىڭ بويىدىكى يېزىلارنىڭ بىرىدە بىر تۇل خوتۇن ياشىغانىكەن. تۇل خوتۇننىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىكەن. چوڭىنىڭ ئىسمى ئەمەتەك، ئوتتۇرانچىسىنىڭ ئىسمى سەمەتەك، كىچىكىنىڭ ئىسمى رەمەتەك ئىكەن. ھەممىسىدىن رەمەتەك ئەقىللىق ئىكەن. ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئون ئالتە ياشقا، كىچىكى ئون ئىككى ياشقا كىرگەندە ئەمەتەك ئانىسىغا:

— مېنى بىرەر ھۈنەرۋەنگە شاگىرتلىققا بەرسىڭىز، — دەپتۇ.

— قانداق ھۈنەرنى ئۆگەنگۈڭىز بار؟

— موزدۇزلۇقنى.

ئانىسى ماقۇل دەپ، ئەمتەكنى شۇ كەنتتىكى ئەيسىراخۇن ئىسىملىك بىر موزدۇزغا شاگىرتلىققا بېرىپتۇ.

— ئەمەتەك، — دەپتۇ بىر كۈنى ئەيسىراخۇن ئۇستام، — سېنى ئۈچ ئىشقا بۇيرۇيمەن، بىرىنچىسى، تاۋاقتىكى قېتىقنىڭ ئۈستىدىكى قايمىقنى بۇزمايلا ئىچىسىز. ئىككىنچىسى قۇمدىن يېپ ئېشىسىز، ئۈچىنچىسى، سېغىزدا

[1] «قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى. ئېيتىپ بەرگۈچى: زەيدىن پولات خاتىرىلىگۈچى: كېرىم نىياز

چەم كېسىسىز.

ئەمىتەك بۇ ئۇچ ئىشىنىڭ ھېچقايسىسىنى قىلالماپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستىنىڭ ئاچچىق كېلىپ، ئۆتۈكنىڭ چەمىگە مىخ ئۇرىدىغان بولقا بىلەن بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەمىتەك ئۆلۈپ قاپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستام يالغان - ياۋىداق گەپلەر بىلەن ئەمىتەكنىڭ ئۆلۈكىنى ئانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ. ئانىسى يىغلاپ - قاقشاپ دەپنە قىپتۇ. ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە، سەمىتەك ئانىسىغا:

— مېنى بىرەر ھۈنەرگە شاگىرتلىققا بەرسىڭىز، — دەپتۇ.

— قايسى ھۈنەرنى ئۆگىنىشنى خالايسىز؟

— موزدۇزلۇقنى.

— ئاكىڭىزمۇ موزدۇزنىڭ قولىدا ئۆلدى. باشقا ھۈنەرۋەنگە بېرەي.

— ياق، ئاكامنىڭ قىساسىنى ئالىمەن.

بىچارە ئانا ئوتتۇرانچى ئوغۇلنىڭ «ئاكامنىڭ قىساسىنى ئالىمەن» دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ، موزدۇزغا تۆتۈپ بېرىشكە ماقۇل بوپتۇ. ئوتتۇرانچى ئوغۇلنىڭ تەقدىرىمۇ چوڭ ئوغلىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوخشاش بوپتۇ. بۇ تۇل خوتۇن ئاردىدىن ئىككى ئاي ئۆتمەي تۇرۇپ، ئىككى ئوغلىدىن ئايرىلىپتۇ.

— ئانا، — دەپتۇ بىر كۈنى كىچىك ئوغلى رەمىتەك، — موزدۇزلۇقنى ئەمدى مەن ئۆگىنىمەن.

— ئۇنداق گەپنى ھەرگىز قىلماڭ. ئىككى ئاكىڭىزدىن ئايرىلدىم، ئەمدى سىزمۇ مېنى تاشلاپ كېتەي دەمسىز؟

— ياق، مەن چوقۇم ئىككى ئاكامنىڭ قىساسىنى ئالىمەن.

تۇل خوتۇن قىساس ئېلىشنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، كىچىك ئوغلىنى ئەيسىراخۇن موزدۇزغا تۇتۇپ بېرىپتۇ. ئەيسىراخۇن رەمىتەككىمۇ ھېلىقى ئوچ ئىشنى بۇيرۇپتۇ. رەمىتەك پەم ئىشلىتىپ، ھېجىر تاۋاقنىڭ تۈۋىنى تېشىپ، تۆشۈكىدىن ئىچى كاۋاك قومۇش ئۆتكۈزۈپ، قېتىقنى سۈمۈرۈپ ئىچىپتۇ. قېتىقنى ئىچىپ بوپتۇ - يۇ، قايمىقى بۇزۇلماپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستام رەمىتەكنىڭ پەمىگە قاراپ، قالدى ئىككى ئىشنى بولدى قىلمۇېتىپتۇ. شۇ كۈنلەردە ئۇستامنىڭ خوتۇنى تۇغۇپتۇ. ئۇستام رەمىتەكنى بالا بېقىشقا سېلىپ ھۇنەر ئۆگەتمەپتۇ. بىر كۈنى بالا قاتتىق يىغلىغانكەن، ئۇستامنىڭ خوتۇنى رەمىتەككە: «بالىنى جىم قىلغىن» دەپتۇ. رەمىتەك بالىنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپ، ھويلىدىكى ياڭاق دەرىخىنىڭ گۈندىسىغا بىر ئاتقانكەن، بالا ئۆلۈپتۇ. رەمىتەك بالىنى ئېلىپ كىرىپ: «خان ئاچا، بالا جىم بولدى» دەپتۇ. ئۇستامنىڭ خوتۇنى: «قولۇم خىمىردا، كۆرپىگە يۆگەپ قوي، ئويغانغاندا ئېمىتمەن» دەپ كارى بولماپتۇ. رەمىتەك بالىنى كۆرپىگە يۆگەپ قويۇپ، پەرۋاسىز يۈرۈۋېرىپتۇ. بالا تاكى قارىغۇ چۈشكۈچە مىدىر - سىدىر قىلماي يېتىۋېرىپتۇ. بىر چاغدا ئۇستامنىڭ خوتۇنى بالىنىڭ بېشىغا كېلىپ بۇرنىنى چىمدىپتۇ، مىدىرلىتىپتۇ، بالا يىغلىماپتۇ. «ۋاي ئاللا، ۋاي كاللا، ئىسىت بالام، ئارماندا كەتكەن بالام» دەپ ھازا قىپتۇ. رەمىتەكمۇ قوشۇلۇپ، «چىرايلىق بالىدى، چوڭ بولسا بەگ

بولاتتى، ۋاي ئىسىت، ۋاي ئىسىت» دەپ ھىشىپ بېرىپتۇ.

ئەيسىراخۇن ئۇستام بازاردىن قايتىپ كېلىپ بولغۇچە، مەھەللىدىكىلەر بالىنى كۆمۈپ بوپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستام بالىغا رازىلىق بېرەلمىگەنلىكىگە خاپا بولۇپ، بىردەم تاپا - تەنە قىلغاندىن كېيىن، «بۇ خۇدانىڭ تەقدىرى» دەپ جىمىپلا قاپتۇ.

بىر كۈنى ئەيسىراخۇن ئۇستام خوتۇنىنى ئېلىپ، باشقا بىر مەھەللىگە مېھماندارچىلىققا مېڭىپتۇ. مېڭىش ئالدىدا ئۇستامنىڭ خوتۇنى رەمىتەككە: «بىز كېلىپ بولغۇچە ھويلىنى ياغ قۇيۇپ يالىغۇدەك قىلىپ قوي، توخۇلار ئاچ قالمىسۇن» دەپتۇ. رەمىتەك ئالدى بىلەن توخۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ قويۇپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەيسىراخۇن ئۇستامنىڭ كېلىشىگە يېقىن ئۆيدەكى كوزا - قاپاقلارغا قاچىلانغان ياغلارنىڭ ھەممىسىنى ھويلىغا تۆكۈپ، بوسۇغىنىڭ تۈۋىنى راسا تېيىلغاق قىلىپ قويۇپتۇ. بىر چاغدا ئەيسىراخۇن ئۇستام خوتۇنى بىلەن قايتىپ كەپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستام ئېغىلغا، خوتۇنى ئۆيگە مېڭىپتۇ. خوتۇنى بوسۇغىدىن پۇتىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، تېيىلىپ يىقىلىپ چۈشۈپ، بېشى بوسۇغىغا تېگىپ ھوشىدىن كېتىپتۇ.

ـــ بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ ـــ دەپتۇ ئەيسىراخۇن.

ـــ «خان ئاچام ھويلىنى ياغ قۇيۇپ يالىغۇدەك قىلىپ قوي» دېگەنىدى. «خان ئاچام ياغ بولمىسا نېمىنى يالا» دەپ ياغنى ھويلىنىڭ ھەممە يېرىگە چاچقانىدىم. توخۇلار تىرىك تۇرسا ئاچ قالىدىكەن دەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدىم.

ئەيسىراخۇن ئۇستامنىڭ خوتۇنى ساقىيالماي، ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئۆلۈپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى رەمىتەك بىر چۆلدە ئۆلۈك ئاتنىڭ تاپىنى كۆرۈپتۇ. تاپىنىڭ باشقا يېرى بۈزۈلمىغان بولۇپ، غەجى(بىر خىل يىرتقۇچ قۇش) كۆتىدىن كىرىپ ئىچ قارنىنى يېگىلى تۇرغانىكەن. رەمىتەك يەر ببغىرلاپ كېلىپ، تاپىنىڭ كۆتىگە تەلپىكىنى تىقىپ قويۇپتۇ ۋە قايتىپ بېرىپ: «ئۇستام، چۆلدە بىر ئات بار ئىكەن، مىنسە ئۇچىدىكەن، ئەمدى بولدى دېسە ئاستا يەرگە چۈشىدىكەن» دەپتۇ. ئەيسىراخۇن: «مەنمۇ مىنىپ باقاي» دەپ كەپتۇ. رەمىتەك ئۇستىسىنى ئاتنىڭ تاپىغا يۆلەپ مىندۈرۈپ، ئىككىنى شاپىلاقلىغانىكەن، تاپىنىڭ ئىچىدىكى غەجىلار ئۇچۇپ، تاپىنى ھاۋاغا ئېگىزلىتىپتۇ. خېلى ئېگىزلىگەندە رەمىتەك: «ۋاي ئۇستام، مىنگەن ئاتلىرىنىڭ كۆتىگە تەلپىكىم قىستۇرۇلۇپ قاپتۇ. تاشلۇۋەتسىلە» دېگەنىكەن، ئەيسىراخۇن ئۇستام ئاتنىڭ كۆتىدىن رەمىتەكنىڭ تەلپىكىنى ئېلىپ تاشلىۋېتىپتۇ. غەجىلار تاپىنىڭ ئىچىدىن بىر - بىرلەپ ئۇچۇپ چىقىپ، تاپىنى كۆتۈرۈپ تۇرغىلى ھېچنەرسە قالمىغاچقا، تاپ يەرگە چۈشۈپتۇ. ئەيسىراخۇن ئۇستاممۇ تاپ بىلەن بىرگە چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ.

رەمىتەك ئىككى ئاكىسىنىڭ قىساسىنى مانا مۇشۇنداق ئاپتۇ. خەلق ئىچىدىكى «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن[1].

---

[1] «قاغىلىق خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى. ئېيتىپ بەرگۈچى: ھۈسەين ئېزىز خاتىرىلىگۈچى: مەجىت نىزامىدىن، تۈرامەت تۇردى، مۇھەممەت ھېزىم

قازانغا يولۇقساڭ قارىسى، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى

بۇرۇن بىر يېزىدا داڭقى چىققان ئۇچ ئاكا - ئۇكا ئوغرى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى قۇتلۇق باقى، ئوتتۇرانچىسىنىڭ ئىسمى نىغمە باقى، كىچىكىنىڭ ئىسمى دانىش باقى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئىسمىنى باقىلار دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلار دائىم يۇرتمۇيۇرت ئايلىنىپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى ئوغرىلاش بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. بۇ ئوغرىلار ئوغرىلىغان مال - پۇللىرىنى توتكە بۆلۈپ، ئۇچ بۆلۈكىنى ئۆزلىرى ئالىدىكەن، بىر بۆلۈكىنى بولسا پاششايقا سۇنۇپ بېرىدىكەن. ئەگەر بۇلار ئوغرىلىق قىلىپ تۇتۇلۇپ قالسا، پاششاپ سوراق قىلىپ قىيىن - قىستاققا ئالغان بولۇپ، جازاغا تارتماي قويۇپ بېرىدىكەن.

شۇنداق قىلىپ ئايلار ئۆتۈپتۇ، يىللار ئۆتۈپتۇ، بىكاردىن كەلگەن مال - پۇللارنى يەپ ئوغرىلار كۈندىن - كۈنگە باي بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلارغا ھېچقانداق كىشى گەپ - سۆز قىلالماپتۇ. ئۇ چاغلاردا پاششايلاردىمۇ ئەدلى - ئادالەت دېگەن نەرسە يوق ئىكەن. شۇڭا، ئوغرىلار كۈندىن - كۈنگە ھەددىدىن ئېشىپ ئاشكارا بۇلاڭچىلىققا ئۆتۈپتۇ. پاششاپىنىڭمۇ بۇلارغا شېرىك بولغۇسى كەپتۇ. لېكىن ئاغزىدىن چىقىرالماپتۇ. ئاخىر ئاچ كۆز پاششاپ ئوغرىلارنى ئۆيىگە چاقىرىپ، ناھايىتى ئىززەت - ئىكرام بىلەن مېھمان قىپتۇ. داستىخان ئۈستىدە مەقسىتىنى ئېيتىشقا تەمشەلگەندە، پاششاپنى بەگىنىڭ دوغىسى چاقىرىپ ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ پاششاپ

بىلەن باقىلار مەقسەتلىرىنى ئېيتىشالمايۋاتىدۇ.

ئەمدى گەپنى بەگ بىلەن پاششاپتىن ئاڭلايلى: بەگنىڭ قول ئاستىدىكى يۇرتتا كاتتا بىر سودىگەر بولغانىكەن. ئۇنىڭ چىرايلىق خوتۇنى بولۇپ، بۇنىڭغا بەگنىڭ كۆزى چۈشۈپ قاپتۇ. لېكىن سودىگەرنىڭ خوتۇنى بەگكە قارىمايدىكەن. چۈنكى سودىگەردە دۇنيا تولا بولغاچقا، پۇل - مالنى دەپ سودىگەردىن يۈز ئۆرۈمەپتۇ. بەگ زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىش نىيىتىنى ئويلاپ بېقىپتۇ، ئەمما سودىگەرنىڭ خوتۇنى بەگكە مايىل بولمىغاچقا ئىش ئوڭۇشلۇق بولماپتۇ. ئاخىر ئويلاپ سودىگەرنىڭ مالىللىرىنى ئوغرى ئالسا، سودىگەر كەمبەغەل بولسا، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئۆزۈمگە قارىتىۋالسام، دېگەن ئويغا كېلىپ پاششاپنى چاقىرغانىكەن، پاششاپ بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئوغرىلىرىغا قوشۇلۇش نىيىتىنىڭ ئەملگە ئاشىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ دەرھال بەگكە ۋەدە قىپتۇ. بەگمۇ پاششاپقا ۋەدە بېرىپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ سودىگەرنىڭ مالىللىرى ئوغرىلىنىپ تۈگەپ بولغۇچە ئۇنى تەكشۈرمەسلىك، ئوغرىلار تۇتۇلسا چارە قىلماسلىق ھەققىدە تىلخەت يېزىشىپتۇ. پاششاپ بەگدىن تىلخەت ئېلىپ يانچۇقىغا مەھكەم سېلىپ، ئەمدى مەنمۇ ئوغرىلارغا قوشۇلۇپ نۇرغۇن مال - دۇنياغا ئىگە بولىدىغان بولدۇم، دەپ ناھايىتى خۇش بوپتۇ. دەرھال بۇ خەۋەرنى باقىلارغا يەتكۈزۈپتۇ. باقىلار بەگنىڭ مەسلىھەتى بويىچە سودىگەرنىڭ ئۆيىنى كۆچۈرۈشكە ۋەدە بېرىپتۇ. باقىلار يۈرت ئىچىدە ھېچكىمدىن قورقمىسا ئاشۇ سودىگەردىن قورقىدىكەن. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆيىگە، پۇل - مالىللىرىغا چېقىلمايدىكەن. بۇنىڭ

سەۋەبى سودىگەرنىڭ خوتۇنى خانىنىڭ قىزى بولۇپ، باقىلار سودىگەردىن ئەمەس، خانىنىڭ غەزىپىدىن قورقىدىكەن. باقىلار مەسلىھەت قىلىشىپ: «بىز نەچچە ۋاقىتتىن بېرى تاپقان پۇللىرىمىزنى ئۇچقە بۆلمەي تۆتكە بۆلۈپ ئۇلەشتۇق. پاششاپ بىزنىڭ ئەجرىمىزدىن كەلگەن پۇللارنى سەرپ ئەتتى. ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە بىزنى خانىنىڭ گۈندىخانىسىغا تۆتۈپ بەرمەكچى بولغان ئوخشايدۇ، بىز پاششاپنى بۇگۈندىن باشلاپ قېتىمىزغا قوشۇۋالساق، تۆتۈلۈپ قالمىساق، تۆت كىشى بىر بولۇپ پۇل ـ مالنى تۆتكە بۆلۈپ ئۇلەشسەك، ئەگەر تۆتۈلۈپ قالساق، ھەممە ئىشلىرىمىزنى پاششاپقا ئارتىپ بىز خانىنىڭ گۈندىخانىسىدىن ئاجراپ قالساق» دېگەن مەسلىھەتنى تۇرۇشۇپ پاششاپقا مەسلىھەت سالىتۇ. پاششاپ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بۇلارغا قوشۇلۇش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى، لېكىن بۇنى ئېيتىشقا پېتىنالمىغانلىقىنى ئېيتىشىپتۇ. باقىلار پاششاپنىڭ بۇ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆز سېپىگە قوشۇپ ئوغرى بېگى قىلىپ تەينىلەپ، بۇ ئۇچ كىشى پاششاپقا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. پاششاپ خۇشاللىقىدىن ئۆزىچە مەن ئەمدى نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا ئىگە بولىدىغان بولدۇم، دەپ ماختىنىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇلار سودىگەرنىڭ ئۆيىنى قورۇقدىماقچى بوپتۇ. تۇن يېرىم بولغاندا پاششاپ باقىلارنى باشلاپ سودىگەرنىڭ ئۆيىگە قاراپ مېڭىپتۇ. كېلىپ قارىسا، سودىگەرنىڭ ئۆيى باشقىلارنىڭ ئۆيىگە پەقەت ئوخشىمايدىكەن، تاملىرى ناھايىتى ئېگىز ھەم قېلىن بولۇپ، ئۈي ئەتراپىلىرىدا سۇڭگۇچ دەيدىغان ھېچقانداق يوچۇق تېپىلماپتۇ. باقىلار مۇنداق ئېگىز تاملارغا تۇز يولدا

ماڭغاندەك چىقالايدىكەن، لېكىن پاشىناپىنىڭ مۇنداق ماھارىتىنىڭ بار - يوقلۇقىنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، يېڭى ئوغۇرنىڭ بۇلارغا ماسلىشالماي تەمتىرەپ تۇتۇلۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ تۇرۇپ قاپتۇ. بۇلار ئۇزاق ئويلىنىپ تۇرماستىن، ئۆزلىرىنىڭ ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ تامغا يامىشىپ ئۆگزىگە چىقىپتۇ. بىر بەسىپ، ئىككى بەسىپ قارىسا، پاشىناپ تامغا قانچە قىلىپمۇ چىقالماپتۇ. ئاخىر باقىلار ئارغامچا سېلىپ، پاشىناپنىڭ بېلىدىن ئارغامچا بىلەن تارتىپ ئۆگزىگە چىقىرىپتۇ ۋە سودىگەرنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپتۇ. باقىلار ھويلىدا ئۆز قائىدىسى بويىچە جۈۋسىنى تەتۈر كېيىپ، خۇددى ياۋايى ھايۋان سىياقىغا كىرىپ، خىرىلدىشىپ، مىياۋلىشىپ غەلۋە - غوۋغا چىقىرىشقا باشلاپتۇ. پاشىناپ بۇ ئەھۋالدىن قورقۇپ ئەترايقا قارىغانىكەن، سۇپىدا بىر دانە كىچىك سانداق تۇرغۇدەك، ئۇ سانداقنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالماقچى بولۇپ كىرىپ باققانىكەن، سانداققا پاتماپتۇ. دەرھال ئۇستىدىكى كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ يالىڭاچ بولۇپ كىرگەنىكەن، تەستىرەك پېتىپتۇ ۋە كۆڭلى سەل ئارام تېپىپتۇ.

باقىلار بۇرۇنقىدەكلا غوۋغا قىلىشىپ ھويلا ئىچىنى چاك كەلتۇرۇپتۇ، سودىگەر ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ ھويلىغا چىققانىكەن، باقىلار تاراق - تۇرۇق قىلىپ، تام تۆپىگە چىقىپ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. سودىگەر بۇنى كۆرۈپ قورقۇپ، تىتىرەك بېسىپ ئىشكىلىرىنى مەھكەم ئېتىپ ئۆيگە كىرىۋاپتۇ. باقىلار يەنە ھويلىغا كىرىپ غوۋغا كۆتۈرگىلى تۇرۇپتۇ. سودىگەر ئۆيىدە تۇرالماي چىراغ ئېلىپ چىقىپتۇ.

كەنجى باقى ئىشلەك تۈۋىدە تۇرۇپ چىراغنى پۈۋلەپ ئۆچۈرۈۋېتىپتۇ. سودىگەر ئۆيگە چىراغ يانداۋرغىلى كىرىشىگە پەم بىلەن كەينىدىن بىللە كىرىپ ئۆينەك بۇلۇڭىغا بېرىۋاپتۇ. سودىگەر چىراغنى يانداۋرۇشىغلا كەنجى ئوغرى بىر چۇقان سالغانكەن، سودىگەرنىڭ قولىدىن چىراغ يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئاڭغىچە ئۇ پەملەپ تۇرۇپ سودىگەرنىڭ بېشىدا قويۇپ ياتقان جاۋاھىرات ساندۇقىنى قولىغا ئېلىپ ھويلىغا چىقىپتۇ، سودىگەر ئەر - خوتۇن ئۇيۇل - تۇپۇل چىراغنى يانداۋرۇپ، قولىغا پالتا - كەكە ئېلىپ ھويلىغا چىقىپتۇ. قارىسا، ھويلىدا ساندۇق تۇرغۇدەك، ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە كۆرۈنمەپتۇ. سودىگەر ئېغىلغا كىرىپ قاراپ بېقىپتۇ. ئېغىل ئىچىمۇ جىمجىت، ئۇ چىراغنى خوتۇنىغا بېرىپ، ھېلىقى پاششاپ مۆكۈۋالغان ساندۇقنى تەسلىكتە كۆتۈرۈپ ئۆيگە ئەكىرىپ، ئىشىكنى مەھكەم قۇلۇپلاپ يېتىپتۇ. باقىلار بولسا ئۆيدىن ئوغرىلىغان جاۋاھىرات ساندۇقىنى كۆتۈرۈپ ئۆيلىرىگە قايتىپتۇ. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا سودىگەر ساندۇقنى يوقلاپ بېقىش ئۈچۈن قارىغانكەن، ساندۇقنىڭ ئىچىدە پۇل - يامبۇلار ئورنىدا پاششاپ تىترەپ ياتقۇدەك، سودىگەر بۇنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ قاپتۇ ۋە پاششاپتىن سوراپتۇ. پاششاپ بولغان ئەھۋالنى يوشۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ ھەممىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. سودىگەر بولغان ۋەقەنى خانغا مەلۇم قىپتۇ. خان ئۇزاق ئويلاپ ئولتۇرماستىن دەرھال بەگنى چاقىرتىپ، بەگلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ ئوغرىلارنىڭ ئورنىدا بەگنى

قاماپتۇ، پاششاپ خان ئالدىدا شەرمەندە بولۇپ، پاششاپلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىپتۇ. شۇڭا «قازانغا يولۇقساڭ قارىسى يۇقار، يامانغا يولۇقساڭ يالىسى» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانكەن[1].

قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق

بۇرۇنقى زامانىدا بىر پادىشاھ ئۆتكەنىكەن. ئۇ پادىشاھ كۆپ قېتىم ئۆيلەنگەن بولسىمۇ، بالىلىق بولمىغانكەن. پادىشاھنىڭ ياشلىق دەۋرى ئاخىرلىشىپ، قىرانلىق دەۋرىمۇ بىر يەرگە ېېرىپ قاپتۇ. لېكىن، بىرەر پەرزەنتى بولمىغىنى ئۈچۈن تولىمۇ پەرىشان يۈرىدىكەن. بۇ ئىش توغرۇلۇق ئوردىدىكى ئۆلىما، مەسلىھەتچىلەر ھەر تەرەپتىن باش قاتۇرۇپ، تۇرلۇك ئامالالارنى قىلغان بولسىمۇ ھېچبىر ئۇنۇمى بولماپتۇ.

بۇ ئىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرگەن ئوڭ قول ۋەزىر يۈرت ئارىلاپ پۇقرالار ئارىسىغا ېېرىپ يۈرۈپ، بىر يېزىدا بىر بالىلىق بولۇپ، ئېرىدىن ئاجرىشىپ كەتكەن بىر تۇل چوكانناڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. ئوڭ قول ۋەزىر ئۇدۇل شۇ يېزىغا ېېرىپ، ھېلىقى چوكانناڭ ئۆيىنى تېپىپتۇ.

ئەسلىدە بۇ تۇل چوكانناڭ ئاتا - ئانىسى تۇرمۇشنىڭ

[1] «يەكەن خەلق چۆچەكلىرى» دىن ئېلىندى، 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى.
ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇراخمان تۇنىياز خاتىرىلىگۈچى: ئابدۇقادىر سەمەت

قىيىنچىلىقى بىلەن قىزىنى بەك كىچىكىلا ياتلىق قىلغانىكەن. كىچىك بالىلىق بولغان بۇ قىز بالىسىنى ئوڭشاپ باقالمىغاچقا، بالىسى بېقىش تاپماي، ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئېرى: «بىر بالىنى ئوڭلاپ باقالمىغان خوتۇنىنى قانداقمۇ خوتۇن قىلمەن» دەپ قويۇۋەتكەنىكەن. ئېرىدىن تۇل قالغان بۇ چوكان ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقانىكەن. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ۋەزىر قىزنىڭ تەقى ـ تۇرقىنى، چىرايىنىڭ جايىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، پادىشاھ خالىسا، بولىدىغان لايىق ئىكەن دەپ كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئوردىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن پادىشاھقا كۆرگەنلىرىنى مەلۇم قىپتۇ.

پەرزەنت كۆرۈشىنى كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن پادىشاھقا ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ گېپى ياغدەك يېقىپتۇ. بىر نەرسىنى ئويلىغان پادىشاھ بۇ ئىشنى يوشۇرۇن قىلىشنى مەسلىھەت قىپتۇ.

ـــ ئۇنداق بولسا، ـــ دەپتۇ ئوڭ قول ۋەزىر، ـــ ئالدى بىلەن ئۇ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى رازى قىلىپ، ئۇ چوكاننى ئوردىغا ئالدۇرۇپ كېلىپ، تولا داۋراڭ قىلمايلا نىكاھ ئوقۇتۇپ، ئەمرلىرىگە ئالسىلا. ناۋادا پەرزەنتلىك بولۇپ قالسىلا، قالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلارمىز.

پادىشاھ ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ گېپىنى توغرا تېپىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ نامرات چوكان ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپتۇ. ئۇمۇرىدە بۇ دۇنيانىڭ راھىتىنى تۇزۇكرەك كۆرمىگەن بۇ تۇل چوكان بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا چىرايى تۇزۇلۇپ، گۈلدەك

ئېچىلىپىتۇ ھەم ئېغىر ئايىغ بولۇپ پادىشاھنى ئىنتايىن خۇشال قىلىۋېتىپتۇ. ئاي - كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىچىك خانىشنىڭ ۋاقتى - سائىتى توشۇپ بۇدرۇققىنە بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ.

بالا مېھرىبانلىك ئىسىقلىقىدىن تۇنجى قېتىم ھۇزۇرلانغان پادىشاھ نۇرغۇن تەييارلىق قىلىپ، قىرىق كېچە - كۈندۈز توي - تاماشا قىلىپ، يۇرتقا ئاش تارتىپ، شاھزادىنىڭ كەلگۈسى بەخت - سائادىتى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن قۇربان تىلاۋەت قىلدۇرۇپ، كىچىك خانىش بىلەن ئۆزىنىڭ نېسىي قالغان تويىنىمۇ مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىرگە ئۆتكۈزۈپتۇ.

كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلەنگەن شاھزادە بەكمۇ ئەركە، ئەمما تەرتىپلىك، ئەقىللىق ھەم زېرەك چوڭ بولۇشقا باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن بەكمۇ سۆيۈنگەن پادىشاھ شاھزادىنىڭ كۈندىن - كۈنگە چوڭ بولۇپ ئوقۇش يېشىغا توشقانلىقىنى كۆرۈپ، كەلگۈسى ۋارىسىنى قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ كامالەتكە يەتكەن قىلىپ تەربىيىلەش مەقسىتىدە، ئالدى بىلەن خەت - ساۋاتىنى چىقىرىش ئۈچۈن مەدرىسگە بېرىپتۇ. پادىشاھ شاھزادىگە بەك ئامراق بولغاچقا، ئۇنى مەدرىسگە ئاپىرىپ - ئەكېلىش، تامىقىنى ئاپىرىشنىمۇ ئۆزى قىلىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ شاھزادىنىڭ چۈشلۈك تامىقىنى ئاپىرىش ئۈچۈن ئوردا ئالدىغا چىققىنىدا، ئىنتايىن جىددىي بىر ئىشى چىقىپ قېلىپ، قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرغىنىدا، كېتىۋاتقان بىر خوتۇنغا كۆزى چۈشۈپتۇ. پادىشاھ

ھېلىقى خوتۇندىن نەگە ماڭغانلىقىنى سورىغانىكەن، ئۇ خوتۇن مەدرىسىگە ماڭغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. پادىشاھ:

ــــ ئۇنداق بولسا، ئىككىمىزنىڭ يولى بىر ئىكەن. مېنىڭ مۇھىم ئىشىم چىقىپ قالدى. مەن بارالمىغۇدەكمەن. مۇنۇ تاماقنى سىز ئاپىرىپ، مېنىڭ بالامغا يېگۈزۈپ قويسىڭىز، ــــ دەپتۇ. ھېلىقى خوتۇن:

ــــ مەن شاھزادىنى تونۇمىسام، ــــ دەپتۇ. پادىشاھ:

ــــ سىز مەدرىسىگە بېرىپ قارىسىڭىز، ھەممە بالىدىن كاتتا ھەم چىرايلىق كۆرۈنگەن بالا مېنىڭ بالام بولىدۇ. ئەنە شۇ بالىغا يېگۈزۈپ قويسىڭىز بولىدۇ، ــــ دەپ يېنىدىن بىر تىللانى ئېلىپ ئۇ خوتۇنغا بېرىپتۇ. ئۇ ئايال خۇشاللىق بىلەن پادىشاھنىڭ قولىدىكى تاماقنى ئېلىپ مەدرىسىگە قاراپ مېڭىپتۇ.

بۇ ئايال ئېرىدىن تۇل قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر بالىسى بار ئىكەن. ئۆزى جاپا تارتسىمۇ، تاپقان -تەرگىنىنى خىراجەت قىلىپ بالىسىنى مەدرىسىدە ئوقۇتۇۋاتقانىكەن. «بار -يوقى بىر بالام، باش -كۆزى تاز بالام» دېگەندەك، بۇ بالىنىڭ بېشى تاز، ئۆزى سەت ئىكەن. بۇ ئايال پادىشاھتىن ئالغان تاماقنى ئۆزىنىڭ ئاشۇ بالىسىغا يېگۈزۈپ قويغاندىن كېيىن ئۆيىگە كېتىپتۇ.

كەچكىچە قورسىقى ئېچىپ دادىسىنىڭ تاماق ئېلىپ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتكەن شاھزادە بىر كۈنلۈك دەرسىكىمۇ تۈزۈكرەك كۆڭۈل بۆلمەي، يولغا قاراپ ھالىدىن كېتەيلا دەپتۇ. ئاران دېگەندە ئۆيگە بارغان شاھزادە شاھ

دادىسىنى كۆرۈپلا يىغلاپ كېتىپتۇ. ئەھۋالىنى ئۇققان پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ، ھېلىقى تۇل خوتۇننى پۈت-قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ئوردىغا ئەكەلدۈرۈپتۇ. ئۇ خوتۇن ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك ئېگىلىپ تۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن پادىشاھقا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن:

— ئۇلۇغ شاھىم، قانداق ئىلتىپاتلىرى مېنى ھۆزۈرلىرىغا قەدەم تەشرىپ قىلىشقا بۇيرۇغاندۇ؟ — دەپتۇ. غەزىپىنى باسالماي تۇرغان پادىشاھ:

— قانداق ئىلتىپات دېگىنىنى قارا تېخى. سەن نېمە ئۈچۈن تاماقنى مېنىڭ بالامغا بەرمەيسەن؟ ئۇ تاماقنى نەگە ئېلىپ باردىڭ؟ ئەگەر راستىنى ئېيتمىساڭ، كاللاڭنى ئالىمەن! — دەپتۇ.

— ھە، مۇنداق دېسىلە، ئۇلۇغ شاھىم، مەن تېخى قانداق ئىنئامىلىرى بار ئىكىن دەپ، چوڭ تەمەدە كەپتىمەن، — دەپتۇ تۇل خوتۇن پادىشاھنىڭ ھەيۋىسىگە پەرۋا قىلماي تۇرۇپ، — سىلى ماڭا «تاماقنى ئەكە كاتتا، چىرايلىق بالىغا بەرگىن» دېگەنىدىلە ئەمەسمۇ، مەن گەدىنىمدىكى قەرزنى ئادا قىلدىم. چۈنكى، مەدرىسىگە بېرىپ قارىسام، مېنىڭ ئوغلۇم ھەممە بالىدىن كاتتا ھەم چىرايلىق ئولتۇرۇپتۇ. تېخى ماڭا سالام قىلىپ ئالدىمغا كەلدى. مەن دەرھال سىلىنىڭ گەپلىرىنى ئېسىمگە ئېلىپ، شاھىمنىڭ ئېيتقان گېپىگە قارىغاندا، مۇشۇ بالىغا بەرسەم بولغۇدەك دەپ ئويلاپ، تاماقنى ئوغلۇمغا يېگۈزۈپ، قورسىقىنى راسا تويغۇزۇپ، شۇنداق مەززىلىك تاماق ئەۋەتكەنلىرىگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت

ئېيتىپ ئۆيۈمگە كەتتىم.

غەزىپىنى باسالماي ئولتۇرغان پادىشاھ تېرىكىپ: «مۇنۇ خوتۇنىڭ بالىسىنى ئېلىپ كېلىڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىپتۇ. ھەش - ھەش دېگۈچە ياساۋۇللار بېشى تاز، ئۆزى سەت، كۆرۈمسىز بىر بالىنى پادىشاھنىڭ ئالدىغا سۆرەشتۇرۇپ ئېلىپ كەپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ ئۆزىنىڭ بالىسىنى ئەكەلدۈرۈپتۇ - دە:

ـــ ھەي گاداي، قاراپ باققىنا، كىمنىڭ بالىسى كاتتا، چىرايلىق ئىكەن؟ ـــ دەپ مەغرۇر ھالدا شاھزادىنى كۆرسىتىپتۇ. يوقسۇللۇقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان بۇ ئانا ئۆزىنىڭ يۈرەك پارىسى، جان - جىگىرىنىڭ قاتتىق خورلانغانلىقىنى ھېس قىلىپ، بالىسىنى باغرىغا بېسىپ، باش - كۆزىنى سىلاپ تۇرۇپ:

ـــ «قاغا بالام ئاپئاق، كەرپە بالام يۇمشاق» دەپتىكەن. مەن بىر ئىنسان بولغاندىكىن ئەلۋەتتە بالام ئۆزۈمگە كاتتا، چىرايلىق كۆرۈنىدۇ - دە، بۇ بالامغا قارىسىلا، ئۇلۇغ شاھىم، بۇ بالا چوڭ بولغاندا كاتتا بىر يىگىت بولىدۇ، ئۇ چاغدا سىلىنىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىدۇ ئەمەسمۇ، ـــ دەپتۇ. پادىشاھ لام - جىم دېيەلمەي بىر ھازا جىمىپ كېتىپتۇ. كېيىن ئويلىنىپ، بۇ تۇل خوتۇنىنىڭ ئۆز پەرزەنتىنى ياخشى كۆرۈپ بۇ گەپلەرنى ئېيتىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپتۇ - دە، خىجىل بولغانلىقىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن قاتتىق كۈلۈپ كېتىپتۇ. مېنى مەسخىرە قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ قالغان ئانا بېشىنى كۆتۈرۈپ پادىشاھقا قارىغانىكەن، چىرايىدا

خاپـــلىقتىن ئەســـەرمۇ قالمىغـــان پادىشـــاھ خـــەزىنىچىنى چاقىرىپ: «مۇنۇ ئايالنى بىر ئاز ئالتۇن - كۈمۈش بەرگىن، تۇرمۇشىنى ياخشى ئۆتكۈزسۇن» دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىـــن «قاغا بـــالام ئاپـــئاق، كىرپـــە بـــالام يۇمشاق» دېگەن بۇ تەمسىل خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئۆزىنىڭ سەۋەنلىكىنى باشقىلارغا ئىتتىرىپ قويۇپ، ئۆزىدىن كۆرمەيدىغانلارنى قامچىلايدىغان دەستۇرغا ئايلانغانىكەن[1].

بالا - قازا كۆرۈنۈپ كەلمەس، پۇت - قولىنى ساقىگىلىتىپ

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى بىزدىن يىراق ماكاندا بىـــر يـــۇرت بولغانىكـــەن. ئاشـــۇ يـــۇرت پادىشـــاھىنىڭ بىـــر شاھزادىسـى بولـــۇپ، ئـــۇ ئوۋغـــا تولىمـــۇ ھېرىســـمەن ئىكـــەن. كۈنلـــەرنىڭ بىـــرىدە شـــاھزادە ئوۋغـــا چىقىپـــتۇ. ئـــۇ ئـــوۋ ئـــوۋلاپ يـــۈرۈپ ئـــۇزۇن يوللارنـــى بېســـىپ ئاجـــايىپ گـــۈزەل بىـــر باغقـــا كـــېلىپ قاپـــتۇ. ئـــۇ بـــاغنىڭ گـــۈزەل مەنزىرىســـىنى تاماشـــا قىلىۋېتىپ، ئىنتـــايىن يېقىملىق سايرايدىغان ھـــەم ئادەمگـــە ئوخشـــاش سـۆزلـــىيەلەيدىغان بىـــر تۇتـــىنى بايقاپـــتۇ. بـــۇ ئاجـــايىپ كارامەتكە ھەيران بولغان شاھزادە تۇتىغا ئاشىق بولـــۇپ قاپـــتۇ - دە، ئۇنى بىر ئامال قىلىـــپ تۇتـــۇش نىيىتىگە كەپتۇ. شاھزادە

---

[1] «ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى» دىن ئېلىنىدى، 1994 - يىل 10 - ئاي نەشرى.

ئۆيىتىپ بەرگۈچى: ئابدۇقەييۇم ئاخۇن خاتىرىلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ھارى

تۆتى قونغان ھەرقانداق جايغا سىرتماق قويۇپ بىرقانچە كۈن ھەپىلەشكەن بولسىمۇ ئۇنى تۆتالماپتۇ. تۆتى بولسا ئۆزىنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى بىلەن شاھزادىنى ئۆزىگە تېخىمۇ مەپتۇن قىپتۇ.

شۇ تەرىقىدە ئون نەچچە كۈن ئۆتتۈپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى شاھزادە بىر دەرەختە تۆتىنىڭ ئۇۋىسى بارلىقىنى بىلىپ قېلىپ، ئۇۋىغا قىلتاق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۆزى دەرەخ تۆۋىگە مۆكۈنۈپتۇ. تۆتى ئۇۋىسىغا يېقىن دەرەخنىڭ شېخىدا شاھزادىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرغانىكەن. تۆتى: بۇ بىچارە مېنىڭ پېيىمدا يۇرگىلى خېلى كۈن بولدى. مېنىڭ خۇش ئاۋازىمدىن ھۇزۇرلانغىنىغا قانائەت قىلماي مېنىڭ ئۇۋامغا قىلتاق قويۇۋاتقىنىنى قارىمامدىغان، مەن قاراپ تۇرۇپ ئۇنىڭ قىلتىقىغا چۈشەرمەنمۇ؟ دەپ ئويلاپ ئىچىدە كۈلۈپتۇ.

ئاردىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن تۆتىنى غەپلەت ئۇيقۇسى بېسىپ قاپتۇ. تۆتى ناھايىتى قورقۇنچلۇق چۇش كۆرۈپتۇ. ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپلا ئۇۋىسىغا قاراپ ئۆچۈپتۇ ۋە ئۇۋىسىغا چۈشۈپلا قىلتاقلا ئىلىنىپ قاپتۇ. تۆتىنىڭ ئۆز ئۇۋىسىدا قىلتاقلا چۈشكەنلىكىدىن خۇشال بولغان شاھزادە ئۇنى دەرھال ئالتۇن قەپەسكە بەند قىلىپ، كۈلۈپ تۇرۇپ:

ـــ ھەي جانۇار، ھەي جانۇار، ساڭا ھەر قېتىم قىلتاق قويغىنىمدا، سەن ھەر قېتىم تۈيۇپ قالاتتىڭ ياكى قېچىپ قۇتۇلاتتىڭ، بۈگۈن سەن قانداق قىلىپ سىرتماقلا چۈشۈپ قالدىڭ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ. تۆتى ھەسرەتلىنىپ:

ـــ ئـەي شـاهزاده، مـەن سـىنىڭ ئۇۋامغـا قىلتـاق قويۇۋاتقىنىڭنى كۆرگـەن ۋە سـىنىڭ ئەخمـەقلىقىڭدىن كۈلـۈپ ئولتۇرغـان ئىدىـم. بـراق، بىـر چـاغدا مۇگـدەپ قاپـتىمەن. بـىردىنلا جاهـانىنى ئـوت يـالقۇنى قاپـلاپ گـۇل ـ گـىياهلار لاۋۇلـداپ كۆيۈشـكە باشـلىدى. قارىسـام پـەقەت ئۇۋامـلا ئـوت يالقۇنىدىن خالـي كـۆرۈندى. شـۇڭا مـەن پاناه تارتىپ ئۇۋامغا قـاراپ ئۇچـتۇم. ئەسـلىده غەپـلەت ئۇيقۇسـىدا چـۈش كۆرۈپتىكەنمەن، بۇ مېنىڭ تارتقۇلۇقۇم ئوخشايدۇ، ـــ دەپتۇ.

شاهزاده ئوردىسىغا قايتىپ بـۇ ئىشـنى باشقىلارغا هېكايـه قىلىـپ ئېيـتىپ بېرىپـتۇ. بـۇ ئىـش يـۈرت ئىچىگـه كـەڭ تارقىلىـپتۇ. شـۇنىڭدىن كېيىـن يـۈرت ئىچىـده: «بـالا ـ قـازا كـۆرۈنۈپ كەلمـەس، پـۈت ـ قولـىنى ساڭگـىلىتىپ» دېگـەن تەمسىل پەيدا بولۇپ بىزگىچه يېتىپ كەپتۇ[1].

بۇلبۇلغا گۈل ياخشى، تورغايغا چۆل ياخشى

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامـانلار ئىلگـىرى، رەڭگـارەڭ گـۈللەر هـەر دائىم ئېچىلىـپ تۇرىدىغان، بۇڭ ـ باراقسـان دەرەخلـىرى يـىل بويى كۆكـرىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ گۈزەل بىر باغ بولغانىكەن. ئاشـۇ بـاغدا بىـر بۇلـبۇل خۇشـال ـ خـۇرام ياشـايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىده ئۇ بۇلبۇلنىڭ تېخىمۇ كـەڭ، تېخىمۇ گـۈزەل باغقا يۆتكىلىپ بارغۇسى كەپتۇ ـ ده، شۇ كۈنىلا جەنۇبقا قاراپ

[1] ئېيتىپ بەرگۈچى: تۇرپان ۋىلايەتلىك سىياسىي مەكتەپتىن رېشىت قۇربان.

سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇ جەننەتتەك گۈزەل باغ ئىزدەش سەپىرىدە پايانسىز چۆل - جەزىرىلەردىن ئۇچۇپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بوپتۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇ ئۆز مەنزىلىگە يېتىش نىيىتىدىن يانماپتۇ. بىر كۈنى بۇلبۇل چۆل - باياۋاندا ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ يىراقتىن كىچىككىنە بىر نەرسىنىڭ مىدىرلىغان گەۋدىسىنى كۆرۈپتۇ ۋە شۇ يەرگە قاراپ ئۇچۇپتۇ. بۇلبۇل يېقىن بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۇ كىچىككىنە بىر قۇش بالىسى ئىكەن. بۇلبۇل: بۇ ماڭا ئوخشاش يول يۈرۈپ ھېرىپ ھالىدىن كېتىپ بۇ يەرگە چۈشۈپ ئارام ئېلىشقا مەجبۇر بولغان بىچارە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراپ كۆرەي، مۇبادا سەپىرىمىز ئوخشاش بولۇپ قالسا ھەمراھ بولارمىز، ئۇنداق بولمىسا بىردەم سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن يولۇمغا ماڭارمەن! دەپ ئويلاپتۇ.

بۇلبۇل ھېلىقى قۇشنىڭ يېنىغا قونۇپتۇ. بۇلبۇل ئۇنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغانىكەن، لېكىن بىر قاراپلا ئۇنىڭ مۇلايىم، ياۋاش بىر قۇش ئىكەنلىكىنى بىلىۋاپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن:

— بۇرادەر، ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەن تورغاي بولىمەن، — دەپتۇ ھېلىقى قۇش.

— ماكانىڭ نەدە؟

— ماكانىم مۇشۇ...

تورغاينىڭ بۇ ماكانى بۇلبۇلنى ھەيران قالدۇرۇپتۇ. بۇ يەردە قانداقمۇ تىرىكچىلىك قىلغىلى بولار؟ بەلكىم ئۇ مېنى گۇللاۋاتقاندۇ؟! دەپ ئويلاپتۇ بۇلبۇل. ئەمما تورغاينىڭ تۇرقىدىن يالغانچىلىق ئالامىتى كۆرۈنمەپتۇ، بۇلبۇل يەنە

سوراشقا باشلاپتۇ.

— راستمۇ؟

— راست بولمايچۇ؟

— بۇرادەر، مەن بۇلبۇل بولسەم، — دەپتۇ بۇلبۇل ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، — باغۇ بوستانلاردا ياشايمەن، گۈللەرنىڭ كۆيچىسى بولسەم، تۇرمۇشۇم راھەت - پاراغەتتە ئۆتىدۇ. گەپنىڭ راستىنى ئېيتسام، سېنىڭ مۇشۇ يەردە ياشىغىنىڭغا بەك ئىچىم سىيرىلىۋاتىدۇ، ماقۇل كۆرسەڭ مېنىڭ بىلەن يۇر، باغۇ گۈلشەن ئىچىدە ياشاپ، راھەت - پاراغەتتە بىللە ئۆتەيلى، — دەپتۇ.

تورغاي بۇلبۇلنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ تېڭىرقاپ قاپتۇ. بۇلبۇل ئۇنى دەپ، بۇنى دەپ ئاخىرى تورغاينى بىللە كېتىشكە كۆندۈرۈپتۇ. ئۇلار بىرگە سەپەرگە ئاتلىنىپ ئۇچۇپتۇ، ئۇچۇپتۇ، ئۇچۇپتۇ، جەننەت كەبى گۈزەل بىر باغنى تېپىپ ماكانلىشىپتۇ. بۇ يەردە بۇلبۇل بىلەن تورغاي بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى قىلىشىپ، كۈنلەرنى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزۈشكە باشلاپتۇ. ئەمما، بۇنداق كۈنلەر ئۇزاققا بارماپتۇ. بىر كۈنى تورغاي ئۆزىچىلا شۇكلىشىپ يا سايرىماس، يا گەپ قىلماس بولۇۋاپتۇ.

— تورغايجان، نېمە بولدۇڭ؟ — دەپ سوراپتۇ بۇلبۇل تورغايدىن ئەنسىرەپ.

تورغاي جاۋاب بەرمەپتۇ، كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش تۆكۈپتۇ. بۇلبۇل تېخىمۇ تىت - تىت بولۇپ تورغايدىن ئەھۋالنى كوچىلاپ سوراپتۇ. تورغاي ئىلاجسىز ھالدا:

— مەن بۇ يەرگە پەقەتلا كۆنەلمىدىم، — دەپتۇ.

ـــ بۇ يەر ئۆز ماكانىڭدىن نەچچە ھەسسە گۈزەل ھەم ياخشىغۇ؟ ـــ دەپتۇ بۇلبۇل ھەيران بولۇپ.

ـــ ئەمما، ئەسلىدىكى ئۆز ماكانىم كۆزۈمگە بۇ يەردىن نەچچە ھەسسە گۈزەل كۆرۈنۈپ، مېنى سېغىنىدۇرۇپ كېتىپ باردۇ، يۈرتۇمغا قايتىشقا رۇخسەت قىلساڭ، ـــ دەپتۇ تورغاي.

بۇلبۇل بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۇنى يەنە تۇتۇپ قالسا بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ، تورغاينىڭ ئۆز ماكانىغا قايتىشىغا قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار دوستلۇقىنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرۇشقا ۋەدىلىشىپ خوشلىشىپتۇ. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ: «بۇلبۇلغا گۈل ياخشى، تورغايغا چۆل ياخشى» دېگەن تەمسىل ئەل ئىچىگە تارقىلىپ بىزگىچە يېتىپ كەپتۇ[1].

ئەقىلسىز سەركە ئېزىقتۇرار

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى چەكسىز كەتكەن بىر كاتتا يايلاق بولغانىكەن. ئاشۇ يايلاقتا ئوتلاۋاتقان قوي، ئۆچكە پادىلىرى قىن - قىنىغا پاتماي ئەركىلىشىپ يايلاپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توساتتىن يايلاقنىڭ ھاۋاسى ئۆزگىرىپ يامغۇر ئارىلاش قار يېغىپ، سوغۇق چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئەھۋالنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان قوي پادىسىنىڭ باشلىقى قوچقارجان بىلەن ئۆچكە پادىسىنىڭ باشلىقى سەركىجانلار دەرھال كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، كۆپچىلىكنى

[1] ئېيتىپ بەرگۈچى: ئىسرىپ مۇسا

قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش لازىملىقىنى كېڭىشىپتۇ.

ـــ ئېگىزلىكتە تۇرايلى، چۈنكى «يەل كەينىدىن سەل» دېگەن گەپ بار، ـــ دەپتۇ قوچقار.

ـــ بولمايدۇ، مېنىڭچە ئېگىز يارنىڭ ئاستىغا پاناھلىنايلى، چۈنكى كېيىم ـ كېچەكلىرىمىز بىرئاز يېلىڭرەك، سوغۇقتىن ئۆلۈپ قالمىز، ـــ دەپتۇ سەركە.

ـــ بولمايدۇ، ـــ دەپتۇ قوچقار مېھرىبانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈپ، ـــ چۈنكى ھاۋانىڭ سوغۇقلىقى ۋاقىتلىق، بىرئاز غەيرەت قىلساق ئوڭۇشلۇپ قالىدۇ، ئەگەر سېنىڭ دېگىنىڭچە بولۇپ يار ئاستىغا پاناھلانساق دەھشەتلىك كەلكۈن كېلىپ قالسا بىر يولىلا تۈگىشىدىغان گەپ.

بىراق سەركە ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇپ:

ـــ بولدى، ئاغىنە، سىناپ كۆرەيلى، سەن قوي پادىسىنى ئېگىزلىكتە تۇرغۇزغىن، مەن ئۆچكە پادامنى يار تۈۋىدە پاناھلاندۇراي، كېيىن كۆرۈشەرمىز، ـــ دەپتۇ.

ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ئۆز پاناھ جايلىرىنى تېپىشىپتۇ. قوي پادىسى ھەرقانچە توڭلاپ تىترىسىمۇ بەرداشلىق بېرىپتۇ. ئاردىدىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمەي، تاغ جىلغىلىرىدىن يىغىلغان سەل سۇيى ھەيۋەت بىلەن گۈركىرەپ كەپتۇ ـ دە، يارنىڭ لېۋىگە دەھشەت بىلەن ئۇرۇلۇپ، قورقۇنچلۇق ئاۋاز چىقىرىپ ئېقىشقا باشلاپتۇ. يار ئاستىدا پاناھلىنىۋاتقان ئۆچكە پادىسى قېچىشقا ئۇلگۈرەلمەي بىرەدىلا ھەيۋەتلىك ئېقىنىنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىپتۇ.

بىرقانچە كۆندىن كېيىن ھاۋا ئېچىلىپ گۈزەل يايلاق قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرى بىلەن ئاۋۇالقىدىنمۇ گۈزەل تۇسكە كىرىپتۇ. قوي پادىسىنىڭ ئەزمەتلىرى يار لېۋىگە كېلىپ دائىم بىرگە ئۆتىدىغان ئۆچكە پادىسىدىكى دوست - يارانلىرىنى ئىزدەپتۇ. ئەمما، يار تۇيدە بىرمۇ ئۆچكە يوق، ھەممىسى دېگۈدەك كەلكۈن سۈيىدە ئېقىپ ئاللىبۇرۇن ئۆلگەنىكەن. قوچقار ئۆچكىلەرنىڭ ئاقىۋىتىگە ئېچىنىپ ھەسرەت بىلەن:

ـــ ئىسىت، قەدىرلىك ئۆچكە تۇغقانلار، سىلەر سەركىدەك ئەخمەق سەركەردەڭلەرنىڭ كاساپىتىدىن تامامەن ھالاك بولدۇڭلار، ـــ دەپتۇ.

بۇ ئىش ئەل ئىچىدە ھېكايەت بولۇپ تارقىلىپ ئەل ئارىسىدا: «ئەقىلسىز سەركە ئېزىقتۇرار» دېگەن تەمسىل پەيدا بوپتۇ ھەم بىزگىچە يېتىپ كەپتۇ[1].

مىڭ سەرنى يوقاتقان بىر سەر

بۇرۇنقى زامانىدا ئاق كۆڭۈل، سادىدا بىر ئوتۇنچى بۇۋاي ئۆتكەنىكەن. ئەمما، ئۇنىڭ ناھايىتى ئەقىللىق، چېچەن بىر قىزى بار ئىكەن. بىر كۈنى بۇۋاي ئادىتى بويىچە تۆگىسىگە ئوتۇن ئارتىپ بازارغا مېڭىپتۇ. ئۇ بازاردا بىر ئالدامچىغا

[1] ئېيتىپ بەرگۈچى: نەسرۇللا ئابلەت

يولۇقۇپ قاپتۇ. ئالدامچى ئوتۇنچى بوۋاينىڭ ئالدىغا كېلىپ ھەجىيىپ تۇرۇپ:

— ھەي بوۋا، ئوتۇننى ساتامسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ساتىمەن، — دەپتۇ بوۋاي.

— ئوتۇنۇڭ ھەممىسى بىللەن قانچە پۇل؟ — دەپ سوراپتۇ ئالدامچى.

ساددا بوۋاي گەپنىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى چۈشەنمەي:

— ئون تەڭگە، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئالدامچى بوۋاينىڭ ئالدانغانلىقىنى پەملەپ:

— بولىدۇ، مەن ئالدىم، — دەپتۇ - دە، بوۋاينى ئۆيگە باشلاپتۇ. ئالدامچى ئوتۇنلارنى چۈشۈرۈۋېلىپ تۆگىنى ئېغىلىغا سولاپ قويۇپتۇ. بوۋاي بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ:

— مەن ساڭا ئوتۇننى تۆگە بىلەن ساتمىدىم، — دەپتۇ.

ئالدامچى ئۆكتەملىك قىلىپ:

— «ئوتۇنۇڭ ھەممىسى بىللەن قانچە پۇل؟» دەپ ئالدىمغۇ؟ ھەممىسى بولغاندىكىن تۆگىمۇ بار - دە! — دەپتۇ.

ئۇلار بىر - بىرىنى قايىل قىلالماي قازىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. قازى ئۇلارنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ بوۋايدىن:

— ئۇ راستتىنلا «ئوتۇنۇڭ ھەممىسى بىللەن قانچە پۇل؟» دېگەنمىدى؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ھەئە، بىراق...

بوۋاي سۆزىنى تۈگەتمەي تۇرۇپلا قازى ھۆكۈم چىقىرىپتۇ:

— ئۇنداق بولسا تۆگەڭ بىلەن قوشۇپ ئالىدۇ.

ئالدامچى ئوتۇنچى بوۋايغا ئون تەڭگە بېرىپ قۇتۇلۇپتۇ. بوۋاي تۆگىسىدىن ئايرىلىپ، ئاچچىق ئەلەم بىلەن ئۆيگە قايتىپتۇ. بوۋاينىڭ غەمكىن ھالىنى كۆرگەن ئەقىللىق قىزى ئۇنىڭدىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سوراپتۇ. بوۋاي بولغان ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. قىز ئاتىسىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ ئاچچىقى كېلىپ:

— بولدى، ئەتە ئوتۇننى ئۆزۈم ساتاي، — دەپتۇ.

ئەتىسى قىز بىر ئېشەككە ئوتۇن ئارتىپ بازارغا كىرىپتۇ. ھېلىقى ئالدامچى قىزنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ئوتۇنۇڭ ھەممىسى بىلەن قانچە پۇل؟ — دەپ سوراپتۇ.

قىز ئۇنىڭ گېپىدىن ئاتىسىنى ئالدىغان ئالدامچى ئىكەنلىكىنى بىلىپ:

— پۇلۇڭنىڭ ھەممىسى بىلەن بىر تەڭگە، — دەپتۇ.

بۇ نۆۋەت ئالدامچى گەپكە دىققەت قىلماي:

— مەن ئالىمەن، — دەپ قىزنى ئۆيگە باشلاپ مېڭىپتۇ. ئالدامچى ئوتۇننى چۈشۈرۈپ، ئېشەكنى ئېغىلغا سولاپ، قىزغا بىر تەڭگە بېرىپتۇ. قىز بۇنىڭغا رازى بولماپتۇ.

— ئۆزۈڭ بىر تەڭگە دېدىڭ، مانا بۇ بىر تەڭگىغۇ!؟ — دەپتۇ ئالدامچى جىددىيلىشىپ.

— مەن «پۇلۇڭنىڭ ھەممىسى بىلەن بىر تەڭگە» دېدىم، — دەپتۇ قىزچاق.

ئـۇلار ئەنـە شـۇنداق جېدەللىشـىپ قـازىنىڭ ئالدىغـا بېرىپتۇ. قازى ئۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئالدامچىدىن:

ـــ سەن نېمە دەپ سورىغان؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ـــ «ئوتۇننىڭ ھەممىسى بىلەن قانچە پـۇل؟» دەپ سورىغان، ـــ دەپتۇ ئالدامچى.

قازى يەنە قىزدىن:

ـــ سەن نېمە دەپ جاۋاب بەرگەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

قىز:

ـــ «پۇلۇڭنىڭ ھەممىسى بىلەن بىر تەڭگە» دېدىم، ـــ دەپتۇ.

قازى ئالدامچىغا:

ـــ قىزنىڭ گېپى توغرا، سەن پۇلۇڭنىڭ ھەممىسىنى بېرىپ، يەنە بىر كىمدىن بىر تەڭگە قەرز ئېلىپ بېرىسەن، ـــ دەپ ھۆكۈم قىپتۇ.

ئالدامچى يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي:

ـــ ئۇنداق بولسا يالغان ئېيتىشايلى، كىم يېڭىۋالسا شۇنىڭ توغرا بولسۇن، ـــ دەپتۇ.

قازى ماقۇل بوپتۇ. ئالدامچى ئاۋۇال سۆز باشلاپ:

ـــ بىر كۈنى مېنىڭ ئايالىم مانتا ئەتمەكچى بولۇپ كاۋا توغرىدى، ئۇرۇقىنى پىشۇرۇپ چاقتۇق. ئاخىرىدا بىر تال كاۋا ئۇرۇقى ئېشىپ قاپتىكەن، ئۇنى ئېتىزغا تېرىدىم، راسا يوغان بىر كاۋا چۈشتى. بىر كۈنى قارىسام موزىيىم يىتىپ كەتتى، «نەگە كەتكەندۇ؟» دەپ ئىزدەپ بارسام، ھېلىقى كاۋىنىڭ ئېچىگە كىرىپ يېتىپتۇ، ئۇ موزاي تېخىچە ھېلىقى كاۋىنى

دەپ تۇگىتەلمىدى.

— ۋاي، بۇنداق ئىشلار ناھايىتى نۇرغۇن، — دەپتۇ قىز، — بىر كۈنى ئاپام پولۇ ئەتتى. پولۇنى يەپ بىر تال گۈرۈچ يەرگە چۈشۈپ كەتكەن، ئۇنى قورۇغا تېرىپ قويسام ناھايىتى ئېگىز كېۋەز ئۇنۇپ چىقتى. كۆزدە شەھەردىن يىگىرمە قىز، يىگىرمە يىگىتنى ئاچىقىپ پاختىسىنى تېرىگۈزدۈم. ئۇچ ئاكام قىرىق ئېشەككە پاختا ئارتىپ ساتقىلى باشقا شەھەرگە كەتكىلى ئۇچ يىل بولدى، تېخى قايتىپ كەلمىدى. قارىسام چوڭ ئاكامنىڭ چاپىنى سېنىڭ ئۈستۈڭدە تۇرىدۇ، سەن ئاكىلىرىمنى ئۆلتۈرۈپ پاختىلىرىنى ئېلىۋالغان ئوخشايسەن.

ئالدامچى بۇ گەپنى راست دەپ دېسە، قىزنىڭ ئاكىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىل بولۇپ قالغاندىن باشقا، قىرىق ئېشەك ۋە پاختىنى تۆلىشى كېرەك. شۇڭا، ئۇ ئاخىر يېڭىلگىنىگە تەن بېرىپ ئۆيىدىكى بارلىق پۇلىنى بۇ ئەقىللىق قىزغا بېرىشكە مەجبۇر بوپتۇ. قىز ئۆز ئەقىل - پاراسىتى بىلەن دادىسىنىڭ تارتقان زىيىنىنى ئالدامچىدىن تۆلىتىۋاپتۇ. بۇ ئىش ئەتراپقا تارقىلىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن: «مىڭ سەرنى يوقاتقان بىر سەر» دېگەن تەمسىل ئىبرەت بولۇپ بىزگىچە يېتىپ كەپتۇ[1].

بۆرىنىڭ تاپقىنى تەڭ ئورتاق،
قاغىنىڭ تاپقىنى دەرەخ بېشىدا

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى، بىزدىن يىراق ماكاندا،

[1] ئېيتىپ بەرگۈچى: پىچان ناھىيىسى چىقتىم بازىرىدىن بەكرى ئىمىن

ئېگىز تاغنىڭ ېېرىسىدا، پاكار تاغنىڭ نېرىسىدا بىر قويۇق ئورمان بولغانىكەن. ئاشۇ ئورماندا ھەر خىل ھايۋانلار بىرگە ياشايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاغا ئۇزۇقلۇق تاپالماي قاقىلداپ يۇرۇپ، بۆرىنىڭ بىر ئېشەكنى ئوۋلاپ يەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. قاغا كۆڭلىگە بىر ئويىنى پۈكۈپتۇ ـ دە، بۆرىنىڭ يېنىغا ئۇچۇپ كېلىپ:

ـــ بۆرە ئاكا، بىز يېقىن دوستلاردىن بولساق، بۇنىڭدىن كېيىن تاپقانىنى تەڭ يەپ، داۋاملىق ياخشى ئۆتىسەك قانداق دەيسەن؟ ـــ دەپتۇ.

بۆرە ئالدىدىكى يېمەكلىك ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرغاچقا قاغىنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولۇپتۇ. قاغا بىلەن بۆرە ئېشەكنىڭ گۆشىنى تەڭ يەپ، بىرقانچە كۈنىنى ياخشى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئېشەك گۆشى تۈگىشىگە قاغا ئۇچۇپ كېتىپتۇ. كېيىنكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۆرە بىرەر نەرسە ئوۋلىيالماي قاپتۇ. ئۇنىڭ قورسىقى تازا ئېچىپتۇ، ئۇۋ ئىزدەپ يۇرۇپ ھالىمۇ قالماپتۇ. بۆرە بىرئاز ئارام ئېلىش ئۈچۈن بىر تۇپ دەرەخ تۈۋىگە كېلىپ يېتىشىغا دەرەخ ئۈستىدىن بىر نەرسە چۈشۈپتۇ. بۆرە قارىسا ئۆزى بىلەن دوست بولغان قاغا دەرەخ ئۈستىدە بىر نەرسە يەۋاتقانىكەن. بۇنى كۆرگەن بۆرە زور ئۈمىد بىلەن:

ـــ جېنىم دوستۇم، يەۋاتقىنىڭ نېمە؟ قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى، تەڭ يېسەك بولاتتى، ـــ دەپتۇ.

قاغا بۆرىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمىغان قىياپەتتە شاختا پەرۋاسىز ئولتۇرۇپ ئولجىسىنى يەۋېرىپتۇ. بۆرە قاغىنىڭ

بۇنداق شەخسىيەتچىلىكىدىن دىلى رەنجىپ كېتىپ قاپتۇ. بۆرە بۇ ئىشنى ئەتراپتىكىلەرگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. شۇ ئىشتىن كېيىن ھېچكىم قاغا بىلەن دوست بولماس بولۇپ قاپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا: «بۆرىنىڭ تاپقىنى تەڭ ئورتاق، قاغىنىڭ تاپقىنى دەرەخ بېشىدا» دېگەن تەمسىل بۆرە بىلەن قاغىنىڭ ئاشۇ كەچۈرمىشىدىن قېلىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنمىكەن[1].

[1] ئېيتىپ بەرگۈچى: پىچان ناھىيە چىقتىم يېزىسى قۇمكاربز كەنتىدىن ئىلى ئىسمايىل